INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 25478
Date 9-8-68
SIMLA

शिष्यवर्ग
विद्यारण्यस्वामी
शिष्यवर्ग.

॥ अथ अनुभूतिप्रकाशः प्रारभ्यते ॥

Ac 25478
dated 4-8-68
8-2-82

हृत्कंठनेत्रेषु प्रचारवशतोऽभवत् ॥ सुप्तिः स्वप्नो जागरश्च सोऽयं संसार ईरितः ॥ १६ ॥ स्वप्नः सकाल एवास्ति नान्यदा स्वप्नजागरौ ॥ तथैवेति स्वप्नसाम्यात्रयः स्वप्ना उदीरिताः ॥ १७ ॥ अध्यारोपो मायिकोऽयमुक्तोऽथासावपोह्यते ॥ अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यते ॥ १८ ॥ स संसारीश्वरो जात ईश्वरानुग्रहात्पुनः ॥ पृथिव्यादीनि भूतानि यथाशास्त्रं व्यचारयत् ॥ १९ ॥ परमात्मन उत्पन्नं जगदात्मैव नेतरत् ॥ मृदो जातो घटो यद्वन्मृद्वस्त्वेव तथेक्ष्यतां ॥ २० ॥ घटः शराव इत्यादिविकाराणां मृदः पृथक् ॥ तत्त्वं नास्ति प्रतीते तु नामरूपे प्रकल्पिते ॥ २१ ॥ प्रतिबिंबभ्रमो नीराद्युपाधिवशतो यथा ॥ सन्निवेशोपाधितोऽयं तथा कुंभादिविभ्रमः ॥ २२ ॥ भ्रांतिः सोपाधिकोपाधिनिवृत्त्यैव निवर्तते ॥ न बोधात्तेन भासंते जानतोऽपि घटादयः ॥ २३ ॥ पृथग्द्रव्यस्वरूपः सन्समवेतो घटो मृदि ॥ इत्याहुस्तार्किकास्तत्तु न द्वैगुण्यप्रसंगतः ॥ २४ ॥ मृद्भाराद्धटभाराच्च गुरुत्वं द्विगुणं भवेत् ॥ तथालंकारकर्ता स्यात्कृती हेमादिवृद्धितः ॥ २५ ॥ न सन्निवेशमात्रेण पृथग्द्रव्यत्वसंभवः ॥ शयनोत्थानगमनैर्न पुत्रे बहुपुत्रता ॥ २६ ॥ तस्मात्कार्यं न वस्तु स्यात्कारणव्यतिरेकतः ॥ किंतु कारण एवैतदनृतं भासते मृषा ॥ २७ ॥ अर्थक्रियानृतेऽप्यस्ति स्थाणौ चोरभयेक्षणात् ॥ ततोऽनृता घटाद्याः स्युर्भांतु कुर्वंतु वा क्रियाम् ॥ २८ ॥ सन्निवेशोपाधिहाने गच्छत्येव घटादिधीः ॥ विवेकिनां तु वस्तुत्वं घटादीनां निवर्तते ॥ २९ ॥ घटः शराव इत्येवं वाचैवारभ्यते वृथा ॥ मृत्तिकेत्येव सत्यं स्यान्न तु सत्यं घटादिकम् ॥ ३० ॥ एवमात्मन उत्पन्नं पृथिव्याद्यपि नात्मनः ॥ पृथग्वस्त्वस्ति किंत्वात्मन्यारोपात्प्रतिभासते ॥ ३१ ॥ सद्वस्तु ह्यात्मनस्तत्त्वं

१ आकारविशेषः ।

तस्मिन् भूम्यादिकल्पनात् ॥ पृथिव्यादीनि संतीति भासते तत्तदिंद्रियैः ॥ ३२ ॥ इंद्रियोपाधिका भ्रांतिरक्षरोधात्र भासते ॥ इत्येतद्विशदीकर्तुं योगो वेदेषु वर्ण्यते ॥ ३३ ॥ सदात्मनः पृथग्भूतमसद्भूम्यादि तेन तत् ॥ भात्वक्षैः कार्यकृद्वस्तु मिथ्यैव स्याद्घटादिवत् ॥ ३४ ॥ ईदृग्विवेकदृष्ट्येदं जगदात्मैव नेतरत् ॥ एवं सत्यात्मनोन्यत्किं वस्तुमस्तीति शंक्यते ॥ ३५ ॥ अद्वयानंदरूपात्मा सृष्टेः पूर्वमभूद्यथा ॥ तथैवाद्यापि संपन्नो बुद्ध्या सम्यग्विवेचितः ॥ ३६ ॥ इत्थं सर्वात्मकं ब्रह्म विविच्य पुनरप्यसौ ॥ एतमेव स्वमात्मानं ब्रह्मत्वेन व्यलोकयत् ॥ ३७ ॥ अहंकारश्च चिच्छाया मिथ्या भूम्यादिवत्ततः ॥ चिदात्मकोऽवशिष्टोऽयं जीवो ब्रह्मैव नेतरः ॥ ३८ ॥ यथाशास्त्रं विविच्येत्थं प्रत्यग्दृष्ट्या चिदात्मनः ॥ साक्षाच्चकार ब्रह्मत्वं जीवः शांत्यादिसंयुतः ॥ ३९ ॥ इदमित्यपरोक्षेण ददर्शेति विवक्षया ॥ इदंद्रनामाभूज्ज्ञानी वैयाकरणदृष्टितः ॥ ४० ॥ तमिंद्र[1] इत्याहुरन्ये नाम्नः पारोक्ष्यसिद्धये ॥ पूज्यस्य देवपित्रादेः परोक्षं नाम हि प्रियम् ॥ ४१ ॥ परमेश्वररूपत्वादपींद्रत्वमिहोचितम् ॥ समाप्ता ब्रह्मविद्येयमुत्तमस्याधिकारिणः ॥ ४२ ॥ विरक्तस्योक्तबोधः स्याद्वैराग्यं दोषदर्शनात् ॥ जन्मैव प्रथमो दोषस्तद्बीभत्सा निरूप्यते ॥ ४३ ॥ स्वर्गाद्वा नरकाद्वायं वृष्टिद्वाराऽन्नसंस्थितः ॥ प्रविश्य पितरं तत्र गर्भो[2] भवति रेतसि ॥ ४४ ॥ तद्रेतः पितृदेहस्थं सर्वांगेभ्यः समुत्थितम् ॥ पितुः स्वदेहो गर्भाख्यदेहश्चेति वपुर्द्वयम् ॥ ४५ ॥ स्त्रियां सिंचति तद्रेतस्तत्पुत्रोत्पादनं पितुः ॥ पुत्ररूपेण तज्जन्म पितुराद्यं स्वयं कृतम् ॥ ४६ ॥ योषिद्योनिं प्रविश्यायं योषिद्गर्भे स्फुटीभवेत् ॥ योषिद्वीर्येण पुष्टोऽसौ तद्देहेनैकतां व्रजेत् ॥ ४७ ॥ अन्यथैनां स्त्रियं हन्याद्गुल्मव्याधिवदांतरः ॥

१ तमिदंद्रम् । २ गर्भः ।

स्वांगवन्न हिनस्त्येनां गर्भं रक्षति सा ततः ॥ ४८ ॥ गर्भरूपं भर्तृदेहं यतः सा पालयत्यतः ॥ सापि भर्त्रा पालनीया तदिष्टान्नादिवस्तुभिः ॥ ४९ ॥ गर्भो विण्मूत्रयोः स्थित्वा दशमे मासि जायते ॥ पिता स्वात्मधिया पुत्रं संस्करोति यथाविधि ॥ ५० ॥ पितुर्द्वितीयं तज्जन्म पुत्ररूपेण संस्थितम् ॥ स्वोदराद्दारजठरादपि जन्मद्वयं क्रमात् ॥ ५१ ॥ पतिर्जायां विशत्यादौ गर्भो भूत्वा स्वमातरम् ॥ जायैव माता संपन्नेत्यहो संसारकष्टता ॥ ५२ ॥ लौकिकं वैदिकं सर्वं पुत्रेऽवस्थाप्य तत्पिता ॥ मृतो देहांतरे पित्रोरन्ययोर्विशति स्वयम् ॥ ५३ ॥ पुत्ररूपेण यज्जन्मद्वयं पूर्वमुदीरितम् ॥ तदपेक्षं तृतीयं तज्जन्म स्याद्देहधारिणः ॥ ५४ ॥ स्वोदरं दारजठरं तथा पित्रंतरोदरम् ॥ त्रय आवसथा इत्थं जंतोः सर्वस्य जन्मने ॥ ॥ ५५ ॥ जन्मानि योनिलक्षाणां जंतुश्चतुरशीतिषु ॥ उत्तमाधमरूपाणि प्राप्नोत्येवं पुनः पुनः ॥ ५६ ॥ दुष्टत्वं जन्मनः प्रोक्तं स्पष्टं रोगादिदुष्टता ॥ विरक्तो बुद्धतत्त्वस्तु मुच्यते वामदेववत् ॥ ५७ ॥ पूर्वजन्मनि बोधेन स्वमुक्तिं चाब्रवीदृचा ॥ गर्भस्थो वामदेवोऽयं प्रतिबंधविवर्जितः ॥ ५८ ॥ जन्मन्यतीते वेदांतं श्रुत्वाप्येष न बुद्धवान् ॥ बलिना प्रतिबद्धत्वात्कर्मणा जन्महेतुना ॥ ५९ ॥ गर्भे प्रविश्य तत्कर्म विनष्टं प्रतिबंधकम् ॥ नवमे मासि संस्मृत्य श्रवणं प्रतिबुद्धवान् ॥६०॥ विद्वान्भूत्वा समुत्पन्नो जीवन्मुक्तोऽभवेत्तदा ॥ शरीरमात्मनो भिन्नं मिथ्यैवेत्यवगच्छति ॥ ६१ ॥ इयंतं कालमेतस्मिन्भ्रांत्या देहे निमग्नवान् ॥ बोधेन देहादुत्क्रम्योत्कृष्टोऽभूज्जीवतां त्यजन् ॥ ६२ ॥ जीवत्वेऽपगते तस्य शिष्यतेपरमात्मता ॥ स एव स्वर्गतुल्योऽभूदिंद्रियाविषयत्वतः ॥ ६३ ॥ परोक्षोऽपि विमूढानां विद्वद्भिरवलोक्यते ॥ सर्वेऽपि विषया-

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ श्रीविद्यारण्यविरचित उपनिषत्तात्पर्यरूपोऽनुभूतिप्रकाशः प्रारभ्यते ॥ हरिः ॐ ॥ ऐतरेयेण संप्रोक्ता द्वितीयारण्यकांतगा ॥ ब्रह्मविद्या सुविस्पष्टं बालबोधाय तन्यते॥ १॥ आत्मैव सृष्टेः प्रागासीन्नामरूपविवर्जितः ॥ सोऽप्येक एव नान्योऽस्ति जडं चान्यन्न विद्यते ॥ २ ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ॥ इति श्रुत्यंतरे प्रोक्ता माया नान्यत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥ निस्तत्त्वं व्यवहारार्हमनृतं बालयक्षवत् ॥ बालो यक्षं प्रकल्प्यास्माद्बिभेति व्याघ्रतो यथा ॥ ४ ॥ वस्तुतत्त्वं जडं किंचिन्नान्यदस्त्यात्मवस्तुनः ॥ अद्वयानंदरूपात्मा तदा सुप्ताविव स्थितः ॥ ५ ॥ निस्तत्त्वापि जगद्भ्रांतिं माया निद्रेव कल्पयेत् ॥ निर्विकारोऽप्यसावात्मा मायावृत्त्या व्यचारयत् ॥ ६ ॥ स विचार्याखिलान् लोकान् सृष्ट्वा पालकसृष्टये ॥ कृत्वा विराट्तनुं छिद्रेष्वथ तद्देवता व्यधात् ॥ ७ ॥ समुद्रतुल्ये देहेऽस्मिन् देवताः पतितास्तथा ॥ तं देहं क्षुत्पिपासाभ्यां योजयामास स प्रभुः ॥ ८ ॥ अन्नभोगायात्मदेहान् गवाश्वपुरुषादिकान् ॥ सृष्ट्वा प्रावेशयत्तत्र देवतास्ता यथायथम् ॥ ९ ॥ ईशोऽसाधारणं स्थानमपश्यन् क्षुत्पिपासयोः ॥ प्रावेशयद्देवतासु तद्भोगात्ते च तृप्यतः ॥ १० ॥ अन्ने सृष्टे भोक्तृवर्गो ह्यजिघृक्षत्तदिंद्रियैः ॥ तत्र वागादयोऽशक्तास्तदपानो गृहीतवान् ॥ ११ ॥ जीवाभावे वृथा सर्वमित्यालोच्य परेश्वरः ॥ शिरोमध्यं विदार्यात्र प्राविशज्जीवरूपतः ॥ १२ ॥ प्राणानां धारकः कर्ता चेतनो जीव उच्यते ॥ आनखाग्रमहंकारश्चिद्व्याप्तश्चेतनोऽभवत् ॥ १३ ॥ अंतःकरणभागौ द्वावहंकारो मनस्तथा ॥ वृक्षस्य मूलमग्रं च यथाभागौ तथेक्ष्यताम् ॥ १४ ॥ चिद्बिंबप्रतिबिंबाभ्यां युक्तोऽहंकार एव तु ॥ चेतना प्राणभृत्तस्य हृन्निष्ठं करणं मनः ॥ १५ ॥ तस्य

१ एतन्नामकेन मुनिना ।

मनः सप्तदशं स्मृतम् ॥ ८० ॥ सोऽयं सप्तदशस्तोमो लिंगदेहः स्वयोनिषु ॥ सर्वासु संसरत्यस्य विनाशो मोक्ष उच्यते ॥ ८१ ॥ अज्ञानकल्पितो देहस्तत्त्वज्ञानेन नश्यति ॥ ज्ञानोत्पत्तिर्विचारेण तस्मादात्मा विचार्यते ॥ ८२ ॥ येन पश्यत्यसावात्मा यः पश्यति स वा भवेत् ॥ द्रष्टा पश्यति बोधेन चाक्षुषेण तयोस्तु कः ॥ ८३ ॥ शृणोति येन यः श्रोता तयोरित्यादि योज्यताम् ॥ चैतन्यमस्ति करणे कर्तरीत्यत्र चिंत्यते ॥ ८४ ॥ बहूनि करणान्येषु बोधा दृष्ट्यादिनामकाः ॥ बहवः कर्तृबाहुल्यमपि द्रष्ट्रादिभेदतः ॥ ८५ ॥ करणानां च कर्तॄणां भेदः स्याच्चक्षुरादिके ॥ बाह्ये यथा तथैवांतःशरीरेऽप्यवगम्यताम् ॥ ८६ ॥ कर्त्रुपाधिरहंकारो वाच्यो हृदयशब्दतः ॥ करणं स्यान्मनस्तस्य संज्ञानाद्यास्तु वृत्तयः ॥ ८७ ॥ तत्र सर्वत्र चैतन्यं लक्ष्यते हि पृथक् पृथक् ॥ एवं सति बहुष्वेषु कः स्यादात्मेति संशयः ॥ ८८ ॥ प्रज्ञानमेकं सर्वेषु यत्स आत्मेति निर्णयः ॥ प्रकृष्टं निरुपाधित्वाच्चैतन्यं यत्तदीक्ष्यताम् ॥ ८९ ॥ अहंकारो मनो बाह्यं करणं चाप्युपाधयः ॥ तेषु सर्वेषु चिच्छाया संक्रांता चेतनाऽन्यतः ॥ ९० ॥ न मुख्यं तेषु चैतन्यमात्मत्वस्याप्यमुख्यता ॥ सुषुप्तौ तानि लुप्यंते नत्वात्मा तत्र लुप्यते ॥ ९१ ॥ प्रज्ञानं निरुपाधित्वान्नित्यं तल्लोपभासकम् ॥ प्रज्ञानस्यात्मता तस्मान्मुख्या नान्यस्य कस्यचित् ॥ ९२ ॥ द्रष्ट्राद्या अपि दृष्ट्याद्याः शब्दा मुख्यात्मवस्तुनः ॥ नामान्युपाधिमालंब्य तस्मादात्मोपलक्षकाः ॥ ९३ ॥ यथैकस्यैव संबंधविशेषोपाधिनाखिलाः ॥ पुत्रभ्रात्रादयः शब्दा नामत्वेनोपलक्षकाः ॥ ९४ ॥ उपलक्ष्यं तु हस्तादियुक्तमेकं वपुस्तथा ॥ चेतनैः कर्तृकरणैः प्रज्ञानमुपलक्ष्यते ॥ ९५ ॥ प्रज्ञानं कर्तृदेहादिसाक्षिभूतं यदस्ति तत् ॥ जीवस्य वास्तवं रूपमित्येवं निर्णयो भवेत् ॥ ९६ ॥ प्रज्ञानं स्वशरीरेऽस्ति तथा देहांतरेष्वपि ॥ ब्रह्मादिस्थावरांतेषु तस्य स्यात्परमात्मता

॥ ९७ ॥ प्रज्ञानस्यास्य जीवत्वं प्राणधारणतो यथा ॥ जगत्सृष्ट्यादिहेतुत्वाद्ब्रह्मत्वं च तथेष्यताम् ॥ ९८ ॥ स्थावरं जंगमं सर्वं जगदित्यभिधीयते ॥ तस्य प्रज्ञैव नेत्रं स्यात् सृष्ट्यादिनयनादसौ[1] ॥ ९९ ॥ प्रज्ञानं शुद्धचिद्रूपमासीद्यत्सृष्टितः पुरा ॥ तस्मिन् प्रतिष्ठितं सर्वं माययोत्पादितत्वतः ॥ १०० ॥ उत्पत्तिस्थितिकालेऽसौ लोकः प्रज्ञाननेत्रकः ॥ नेत्रत्वं व्यवहारस्य सुखादेर्नयनाद्भवेत् ॥ १ ॥ लये प्रज्ञा प्रतिष्ठा स्यात्तत्र सर्वस्य संहृतेः ॥ सृष्टिस्थितिलया इत्थं श्रुताः प्रज्ञानहेतुकाः ॥ २ ॥ स्वप्नसृष्टिस्थितिलया जीवचैतन्यसाक्षिकाः ॥ निर्जीवस्तंभकुड्यादौ स्वप्नसृष्ट्यादयो नहि ॥ ३ ॥ जगत्सृष्टिस्थितिलया ब्रह्मचैतन्यसाक्षिकाः ॥ ब्रह्मचैतन्यरहिते वंध्यापुत्रे न संति ते ॥ ४ ॥ जगत्सृष्ट्याद्यधिष्ठानं शुद्धचैतन्यमद्वयम् ॥ परमात्मस्वरूपं स्यादिति तस्यात्र निर्णयः ॥ ५ ॥ यत्प्रज्ञानं स्वात्मरूपं तद्ब्रह्मेति विबुध्यताम् ॥ प्रज्ञानं ब्रह्म विज्ञाय तिष्ठेत्प्रज्ञात्मना सदा ॥ ६ ॥ जीवन्नेव स्थितप्रज्ञो मुक्तः स्याद्वामदेववत् ॥ म्रियतां यत्र तत्रास्य वपुः सोयं न जायते ॥ ७ ॥ ऐतरेयब्रह्मविद्यां व्याख्यातां संग्रहादिमाम् ॥ सुस्थिरामनुगृह्णातु विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १०८ ॥ इति श्रीविद्यारण्यमुनिकृते अनुभूतिप्रकाशे ऐतरेयोपनिषद्विवरणो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ब्रह्मवल्यां ब्रह्मविद्यां [2]तित्तिरिः प्राह यामिमाम् ॥ वक्ष्ये सुखावबोधाय क्रीडंत्वत्र मुमुक्षवः ॥ १ ॥ दर्शादिपितृमेधांतैः कर्मभिर्बहुजन्मसु ॥ अनुष्ठितैर्विविदिषा जायतेंऽतिमजन्मनि ॥ २ ॥ ततो योगं समभ्यस्य संहितोपासनादिभिः ॥ एकाग्रे साधितेऽथास्य विद्यां सूत्रयति श्रुतिः ॥ ३ ॥ सूत्रात्पूर्वं शांतिमंत्रो जपायात्रोपवर्णितः ॥ जपेन विघ्ना द्वेषाद्याः शम्यंति

१ प्रेरणात् । २ यजुःशाखाप्रवर्तकः ।

मनसि स्थिताः ॥ ४ ॥ ब्रह्मवित्[1] परमेतीति सूत्रं सर्वार्थसूचनात् ॥ ज्ञेयं ज्ञानं फलं चेति सर्वेऽर्थाः सूचिता इह ॥ ५ ॥
ज्ञेयं ब्रह्म तदीया धीर्ज्ञानं स्याद्ब्रह्मता फलम् ॥ सूत्रव्याख्यानरूपायामृच्येतद्विशदीकृतम् ॥ ६ ॥ ज्ञातव्यं ब्रह्म यत्तत्कि-
मिति चेत्तस्य लक्षणम् ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं[2] यत्तद्ब्रह्मेत्यवगम्यताम् ॥ ७ ॥ आकाशादि जगत्सर्वमनृतं मायिकत्वतः ॥
नानृतं ब्रह्म तेनैतत्सत्यमित्यभिधीयते ॥ ८ ॥ जगज्जडं स्वतःस्फूर्तिराहित्याद्ब्रह्म तु स्वयम् ॥ स्फुरतीत्यजडं तेन ज्ञान-
मित्यभिधीयते ॥ ९ ॥ जडं घटाद्यंतवत्स्याद्देशकालादिवस्तुभिः ॥ न देशादिकृतोंऽतोऽस्य ब्रह्मानंतं ततः स्मृतम् ॥ १० ॥
देशकालाद्यन्यवस्तुत्रयं मायाविजृंभितम् ॥ ब्रह्म सत्यं मायिकैस्तैः परिच्छिन्नं कथं भवेत् ॥ ११ ॥ जडानृतपरिच्छिन्नव्या-
वृत्त्यैव पदत्रयम् ॥ लक्षकं स्यादखंडस्य यत्तद्ब्रह्मेति बुध्यताम् ॥ १२ ॥ तादृग्ब्रह्म कथं विद्यादिति चेदभिधीयते ॥ गुहायां
परमे व्योम्नि स्थितं ब्रह्म तु वेद यः ॥ १३ ॥ देहादभ्यंतरः प्राणः प्राणादभ्यंतरं मनः ॥ ततः कर्ता ततो भोक्ता गुहा
सेयं परंपरा ॥ १४ ॥ पंचकोशगुहायां यदज्ञानं कारणं स्थितम् ॥ तद्व्योम परमं तस्मिन्निगूढं ब्रह्म तिष्ठति ॥ १५ ॥
जीवे चैतन्यमेवात्र निगूढमिति चेत्तदा ॥ तस्यैव ब्रह्मतां विद्याज्जीवत्वभ्रांतिहानये ॥ १६ ॥ स्वतो ब्रह्मैव चैतन्यं जीवत्वं
प्राणधारणात् ॥ कोशतादात्म्यविभ्रांत्या भात्यस्य प्राणधारणम् ॥ १७ ॥ वक्ष्यमाणविवेकेन तत्तादात्म्यमपोह्यते ॥ ब्रह्मसा-
क्षात्कृतिस्त्वीदृग्बोधेनैव न चान्यथा ॥ १८ ॥ बाह्यं जगत्पंचकोशांश्चापोह्यांतर्मुखास्य धीः ॥ ब्रह्म साक्षात्करोत्येव सर्वोपा-
धिविवर्जितम् ॥ १९ ॥ सोपाध्येव बहिर्दृष्ट्या भाति ब्रह्म न तावता ॥ अपैति[3] जीवता तस्मादंतर्दृष्ट्यैव बुध्यताम् ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥

१ ब्रह्मविदाप्नोति परम् । २ तदेषाभ्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म । यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति । ३ जीवता न नश्यति ।

नंदाः प्राप्ता दृष्टे निजात्मनि ॥ ६४ ॥ आत्मानंदसमुद्रस्य विंप्लुषो विषयोत्थिताः ॥ आत्मन्यंतर्भवंत्यंते समुद्रे बिंदवो यथा ॥ ६५ ॥ आत्मन्यानंदमज्ञात्वा विषयेषु स्वविभ्रमात् ॥ बाह्यमिच्छति तल्लाभाद्धीरात्मन्युपशाम्यति ॥ ६६ ॥ आत्मानंदं क्षणं भुक्त्वा पुनर्भ्रांत्या बहिर्व्रजेत् ॥ विवेकिधीर्निजानंदं भुंक्ते तत्स्थैव सर्वदा ॥ ६७ ॥ विषये दुःखजातं यत्तद्वीक्ष्यापक्षपाततः ॥ शक्यो वोद्धुं निजानंदो बुद्ध्यंते हि विवेकिनः ॥ ६८ ॥ वामदेवोऽखिलानंदानाप्यात्मन्यमृतोऽभवत् ॥ देहप्राणवियोगाख्या मृतिश्चिद्वस्तुनो नहि ॥ ६९ ॥ इत्थं संसारदुष्टत्वं पुरुषार्थं च बोधतः ॥ श्रुत्वा विरक्ता बोधार्थं मीमांसंते मुमुक्षवः ॥ ७० ॥ अहं पश्याम्यहं वच्मीत्यात्मानं सर्वदा वयम् ॥ उपास्महे योगिवंद्यं कोऽसौ मूर्ध्नि प्रविष्टवान् ॥ ७१ ॥ मायावी शुद्धचिद्वात्मा कतरः सृष्टितः पुरा ॥ बुभुत्संते द्वयोस्तत्त्वं जीवात्मपरमात्मनोः ॥ ७२ ॥ जीवस्य चेतनत्वेन चैतन्यं चिंत्यतामिदम् ॥ चक्षुरादिविशिष्टं तच्छुद्धं वा तत्त्वमस्य किम् ॥ ७३ ॥ चक्षुःश्रोत्रे घ्राणजिह्वे त्वक्क धींद्रियपंचकम् ॥ रूपशब्दौ गंधरसौ स्पर्शश्च विषयाः क्रमात् ॥ ७४ ॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेंद्रियपंचकम् ॥ भाषणादानगमनविसर्गानंदकाः क्रियाः ॥ ७५ ॥ गोलकानि दशैतेषामक्ष्यादीनि स्फुटानि हि ॥ ज्ञानक्रियाशक्तिरूपमिंद्रियं गोलकस्थितम् ॥ ७६ ॥ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ हृद्गुदे नाभिकंठौ च देहश्चैषु वसंति ते ॥ ७७ ॥ श्वासाधोगतिवृत्ती द्वे वपुष्यन्नसमीकृतिः ॥ उद्गारादिर्देहबलं पंच वायुक्रिया इमाः ॥ ७८ ॥ अहं कर्ता वपुर्व्याप्य जडं चेतनतां नयेत् ॥ मनोंतर्हृद्यवस्थाय वृत्तीः कामादिकाः सृजेत् ॥ ७९ ॥ ज्ञानेंद्रियाणि पंचात्र तथा कर्मेंद्रियाण्यपि ॥ वायवः पंच कर्ता च

१ विंदवः ।

यद्ब्रह्मगं हि तत् ॥ सर्वाधिष्ठानधर्मत्वात् तत्सर्वत्रानुगच्छति ॥ ३७ ॥ सर्पधारादंडमाला रज्ज्वां याः परिकल्पिताः ॥ एतासु रज्जुगं दैर्घ्यं सर्वास्वनुगतं यथा ॥ ३८ ॥ व्योमाद्या देहपर्यंताः सत्ये ब्रह्मणि कल्पिताः ॥ सर्वेष्वनुगतं ब्रह्म सत्यत्वं तस्य सुस्थितम् ॥ ३९ ॥ अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यते ॥ इति न्यायेन देहांत आरोपः खादिरीरितः ॥ ४० ॥ अथापवादो जगतः कथ्यते ब्रह्मबुद्धये ॥ तत्रादौ पुत्रमित्रादिनुत्त्यै[1] देहात्मतोच्यते ॥ ४१ ॥ आत्मा वै पुत्रनामासीत्येवमात्मत्वविभ्रमः ॥ लौकिको नुद्यते[2] पुत्रे श्रुत्या युक्तिश्च विद्यते ॥ ४२ ॥ साकल्यं पुत्रभार्यादेर्वैकल्यं चात्मनीक्ष्यते ॥ इत्याह भाष्यकृत्तेन पुत्रेऽस्ति स्वात्मताभ्रमः ॥ ४३ ॥ सोस्यायमात्मा पुण्येभ्यः प्रतिधीयत[3] इत्यदः ॥ वचो वक्त्यैतरेयोऽतः स्वात्मताभ्रम एव हि ॥ ४४ ॥ एवं व्युदसितुं देहस्यैवात्मत्वमिहोच्यते ॥ यो देहोऽन्नमयः सोऽयमेवात्मान्यो न कश्चन ॥ ४५ ॥ मदीयः पुत्रभार्यादिरिति भेदावभासनात् ॥ गौणी स्यादात्मता पुत्रे भृत्यादौ सिंहता यथा ॥ ४६ ॥ पूर्ववासनया पुत्रे स्वात्मता भाति चेत्पुनः ॥ तद्वासनापनुत्त्यर्थं देहात्मत्वमुपास्यताम् ॥ ४७ ॥ शिरः पक्षौ मध्यपुच्छे इति देहस्य पक्षिताम् ॥ ध्यात्वा तन्निष्ठतां प्राप्य त्यजेत्पुत्रात्मताश्रुतिम् ॥४८॥ धीर्मनुष्योऽहमित्यस्ति पुत्रोऽहमिति नास्ति धीः ॥ विकारोऽस्ति परिव्राजो न पुत्रसुखदुःखयोः ॥४९॥ अन्नजो देह एवात्मा तदन्नं ब्रह्मबुद्धितः ॥ उपास्य सर्वमप्यन्नं स्वाभीष्टं लभते पुमान् ॥५०॥ विवेकाद्वा ध्यानतो वा पुत्राद्यात्मत्वनिर्ह्रुतौ[4] ॥ तथा देहात्मतां त्यक्त्वा प्राणात्मत्वं विचिंत्यताम् ॥५१॥ न देहस्यात्मता युक्ता पूर्वजन्मन्यभावतः ॥ पुरात्मा देहदं कर्म कृत्वा प्राप्नोत्यदो वपुः ॥५२॥ आयुर्मरणयोर्हेतौ प्राणे जीवात्मतोचिता ॥

१ निवृत्तये । २ णुद प्रेरणे । ३ स्वर्गीक्रियते । ४ नाशे सति ।

स्थिते प्राणे भवत्यायुः प्राणापाये तु हीयते ॥ ५३ ॥ देहात्मवासनानुत्त्यै प्राणात्मत्वमुपास्यताम् ॥ प्राणो ब्रह्मेत्युपासीनः सर्वमायुः समश्नुते ॥ ५४ ॥ प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वृत्तयः ॥ एतासु पूर्ववत्पक्षमूर्धादीन् परिकल्पयेत् ॥ ५५ ॥ श्वासोऽधोगमनं कृत्स्ने देहेऽन्नस्य समीकृतिः ॥ उद्गारादिबलं देहे क्रियास्तासां क्रमादिमाः ॥ ५६ ॥ वृत्तिसंघं प्राणमयं ध्यात्वा देहात्मवासनाम् ॥ संत्यज्याथ प्राणमये त्यजेद्देहवदात्मताम् ॥ ५७ ॥ प्राणो नात्मा जडत्वेन चेतनस्यात्मतोचिता ॥ मनस्तु चेतनत्वेन सर्वस्य प्रतिभासनात् ॥ ५८ ॥ चक्षुराद्यक्षसापेक्षं मनो बाह्यार्थभासकम् ॥ निरपेक्षेण मनसा सुखाद्यांतरभासनम् ॥ ५९ ॥ आत्मत्वं मनसो बुध्वा त्यक्तुं प्राणात्मवासनाम् ॥ उपासीत मनस्तच्च वृत्त्याख्यात्रयवैर्युतम् ॥ ६० ॥ यजुराद्याश्चतुर्वेदा आदेशस्तद्गतो विधिः ॥ तद्भासके मनोवृत्तिपंचके पक्षिकल्पना ॥ ६१ ॥ अवाङ्मनसगम्यस्य ब्रह्मणोऽप्यवबोधने ॥ शक्तं भवेन्मनस्तच्च मनो ब्रह्मेति कल्पना ॥ ६२ ॥ न ब्रह्मणि मनोजन्यस्फूर्तिस्तस्मादगम्यता ॥ मनस्यंतर्मुखे नश्येदविद्या तेन शक्तिता ॥ ६३ ॥ प्राणात्मवासनानाशे मनसोऽप्यात्मतां त्यजेत् ॥ कर्तुरात्मत्वमुचितं मनोऽतःकरणं खलु ॥ ६४ ॥ अहंकर्तेत्यदोऽज्ञानं विशिष्टं यस्य भासकम् ॥ तत्कर्तृरूपं विज्ञानमात्मत्वेनावगम्यताम् ॥ ६५ ॥ अहंक्रियत इत्येषोऽहंकाराख्यः स विग्रहे ॥ आनखाग्रमभिव्याप्य स्थितो जागरणे स्फुटः ॥ ६६ ॥ तेन चेतनवद्देहो भाति सुप्तौ तु तल्लयात् ॥ भवेत्काष्ठसमो देहस्तेनाहंकार आत्मता ॥ ६७ ॥ मदीयं मन इत्युक्तेरात्मनः करणं मनः ॥ इत्यात्मानं विविच्याथ तमुपासीत पक्षिवत् ॥ ६८ ॥ श्रद्धाद्याः पंच तत्रस्थाः कल्प्या मूर्द्धादिरूपतः ॥ श्रद्धास्तिक्यमृतं बुद्धौ यथा

१ तस्य यजुरेव शिरः । ऋग्दक्षिणः पक्षः । सामोत्तरः पक्षः । आदेश आत्मा । अथर्वांगिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ।

वस्त्वनुचिंतनम् ॥ ६९ ॥ यथार्थभाषणं सत्यं योग एकाग्रता धियः ॥ महस्तु योगजं ज्ञानं चिंत्याः श्रद्धादयोऽखिलाः ॥ ७० ॥ लौकिके वैदिके कर्तृविज्ञानं ब्रह्म वेत्ति चेत् ॥ त्यजेदामरणं नोचेद्ब्रह्मलोके सुखं व्रजेत् ॥ ७१ ॥ विज्ञानध्यानतो नश्येन्मनस्यात्मत्ववासना ॥ विज्ञानात्मत्वमप्येष त्यजेच्छोकयुतत्वतः ॥ ७२ ॥ शोकं तरत्यात्मबोधादिति श्रुत्यंतरे जगौ ॥ शोकसागरमग्नोऽयं कर्ता तस्यात्मता नहि ॥ ७३ ॥ आनंदस्यात्मता युक्ता सोऽत्रास्ति प्रीतिदर्शनात् ॥ सदा भूयासमेवेति नित्यं प्रेमात्मनीक्ष्यते ॥ ७४ ॥ आनंदैकस्वभावोऽपि कर्तृविज्ञानसंगमात् ॥ निजानंदं तिरस्कृत्य कदाचिच्छोकमाप्नुयात् ॥ ७५ ॥ समाधिसुप्तिमूर्छासु विज्ञानस्य लये सति ॥ नित्यानंदस्वरूपेऽस्मिञ्छोकोऽल्पोऽपि न वीक्ष्यते ॥ ७६ ॥ मूर्छासुप्त्योर्यदज्ञानं भाति तत्करणं धियः ॥ कारणे बुद्धिवृत्तौ च स्वानंदः प्रतिबिंबति ॥ ७७ ॥ दुःखं राजसधीवृत्तौ सात्विक्यां तत्सुखं भवेत् ॥ प्रियं मोदः प्रमोदश्चेत्युच्यते धीसुखं त्रिधा ॥ ७८ ॥ इष्टस्य दर्शनाल्लाभाद्भोगाच्च स्युः प्रियादयः ॥ ते त्रयः कारणानंद आत्मानंदश्च पंच ते ॥ ७९ ॥ पक्षिणोऽवयवाः पंच मूर्द्धाद्यास्तेषु कल्पिताः ॥ आनंदमयकोशोऽयमुपास्यः पूर्वकोशवत् ॥ ८० ॥ अन्नप्राणमनोविज्ञानानंदैर्जनिता इमे ॥ कोशास्तेषु क्रमेण स्युरुत्तरोत्तरमांतराः ॥८१॥ विज्ञानकोशन्यायेन फलमुन्नीयतामिह ॥ तदुपास्तिफलं चार्थात्तत्त्वबोधफलं भवेत् ॥ ८२ ॥ आनंदं ब्रह्म विज्ञाय त्यजेदामरणं न चेत् ॥ शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ८३ ॥ आनंदमयकोशेऽस्मिन् पंचमावयवः श्रुतः ॥ ब्रह्मशब्देन तद्ब्रह्म स्वात्मानंद इतीक्ष्यताम् ॥ ८४ ॥ उपासनाच्चित्तशुद्धौ ब्रह्मतत्त्वमवेक्षते ॥ गुहाहितब्रह्मबोधात्सर्वकामा

१ कर्मणि। २ यदाज्ञानं भाति तत् धियः करणम्। ३ तस्य प्रियमेव शिरः। मोदो दक्षिणः पक्षः। प्रमोद उत्तरः पक्षः। आनंद आत्मा। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा। ४ तेषु प्रियादिषु।

वहिर्दृष्टिर्जगद्भानं तस्य सत्यत्वधीरपि ॥ विवेकात्सत्यताऽपैति जगद्भानं तु योगतः ॥ २१ ॥ वहिर्दृष्टावपेतायामंतर्दृष्ट्या यदीक्ष्यते ॥ निगूढं जीवचैतन्यं तद्ब्रह्मेति प्रपश्यति ॥ २२ ॥ दृष्टे तस्मिन्परप्राप्त्या विदुषोऽतिशयोऽत्र कः ॥ इति चेद्युगपत्सर्वकामाप्तिरधिका भवेत् ॥ २३ ॥ काम्यंते विषयानंदा निखिलैः प्राणिभिः सदा ॥ ब्रह्मानंदस्य ते सर्वे लेशा इत्यपरा श्रुतिः ॥ २४ ॥ आनंदहेतवो बाह्या विषया इति विभ्रमात् ॥ कामयंते वहिर्दृष्ट्या विषयान्प्राणिनोऽखिलाः ॥ २५ ॥ अभीष्टविषये लब्धे धीः प्रत्यावृत्त्य हृद्गतम् ॥ ब्रह्मानंदं क्षणं भुक्त्वा बाह्यं कामयते पुनः ॥ २६ ॥ क्षणिकत्वाल्लेशतास्य पूर्णस्याप्युपचर्यते ॥ विषयानंदता भ्रांत्या ब्रह्मानंदो हि वस्तुतः ॥ २७ ॥ अंतर्दृष्ट्या विवेकी तु ब्रह्मानंदं सदेक्षते ॥ अंतर्भवंति क्षणिकाः सर्वे तस्मिन्निरंतरे ॥ २८ ॥ तत्त्वविद्ब्रह्मरूपेण सर्वान्कामान् सहाश्नुते ॥ इत्येषोऽतिशयो ब्रह्मप्राप्तिरूपं फलं श्रुतम् ॥ २९ ॥ सूत्रव्याख्यानरूपायामृच्यनंतमितीरितम् [1] ॥ तदानंत्यप्रसिद्ध्यर्थं जगत्कारणतोच्यते ॥ ३० ॥ यत्सत्यं ब्रह्म कोशाख्यगुहायां व्योमनामके ॥ अज्ञाने कारणे गूढं तस्मादाकाश उद्गतः ॥ ३१ ॥ खं वाय्वग्निजलोर्व्योषध्यन्नदेहेषु कारणम् ॥ पूर्वं पूर्वं भवेत्कार्यं परं परमितीक्ष्यताम् ॥ ३२ ॥ इंद्रो [2] मायाभिरभवद्बहुरूप इति श्रुतेः ॥ आसन्मायिकरूपाणि खादीनि ब्रह्मगानि हि ॥ ३३ ॥ परास्य शक्तिर्विविधेत्येवं श्रुत्यंतरेरणात् ॥ विविधा ब्रह्मणः शक्तिः सा च मायानृतत्वतः ॥ ३४ ॥ सत्यस्य ब्रह्मरूपत्वाच्छक्तेरनृततोचिता ॥ निस्तत्वा भासते याऽसौ माया स्यादिंद्रजालवत् ॥ ३५ ॥ मायाया विविधत्वेन तस्याः कार्येषु खादिषु ॥ नामरूपेष्वनेकत्वं भात्यन्योऽन्यविलक्षणम् ॥ ३६ ॥ भाति सर्वेषु सत्यत्वमेकं

१ ऋग्वेदवाक्ये । २ इंद्रः ईश्वरः ।

॥ १ ॥ असंभाव्यं न मायायामुपलंभं न साऽर्हति ॥ ततो वेदो यथा ब्रूते सृष्टिरेषा तथेष्यताम् ॥ २ ॥ सृज्यमालोचयन्
सर्वमसृजत्परमेश्वरः ॥ सृष्ट्वाऽथ जीवरूपेण प्रविवेश वपुष्ययम् ॥ ३ ॥ यो विज्ञानमयस्तस्मिन् चैतन्यं प्रतिबिंबितम् ॥
तच्च धारयति प्राणान् जीवाख्यां लभते ततः ॥ ४ ॥ भोक्ता भूत्वेश्वरस्तद्वद्भोग्यरूपोऽपि सोऽभवत् ॥ भोग्यं च वहुधा
सच्च त्यच्चेत्यादिविभेदतः ॥ ५ ॥ सत्प्रत्यक्षं परोक्षं त्यत्तदभावावुभौ[1] तथा ॥ वक्तुं शक्यमशक्यं चेत्यादि द्वंद्वेऽस्ति भो-
ग्यता ॥ ६ ॥ कामित्वमालोचकत्वं स्रष्टृत्वं च प्रवेष्टृता ॥ भोग्याकारश्च पंचैते ब्रह्मसद्भावहेतवः ॥ ७ ॥ सद्रूपः परमा-
त्मा स्यात्कामित्वात्स्वर्गकामिवत् ॥ आलोचनान्मंत्रिवत्सन् स्रष्टृत्वाच्च कुलालवत् ॥ ८ ॥ प्रवेष्टृत्वात्सर्पवत्सन् भोग्यत्वाच्चौ-
दनादिवत् ॥ नानुमानैरेव किंतु विद्वत्प्रत्यक्षतोऽपि सन् ॥ ९ ॥ यत्सत्यं ब्रह्म पूर्वोक्तं तदेव जगदात्मना ॥ भाति भ्रांत्या
ततः सर्वं ब्रह्मेत्याचक्षते बुधाः ॥ १० ॥ सर्पधारादिका भ्रांत्या कल्पिता तत्त्वदर्शने ॥ रज्जुरेव यथा तद्वद्ब्रह्मैव सकलं
जगत् ॥ ११ ॥ नामरूपयुतत्वेन जगत्सद्ब्रह्म नेति यत् ॥ पूर्वपक्षिमतं तन्न ब्रह्मसत्त्वं तदीक्ष्यताम् ॥ १२ ॥ रज्जुदैर्घ्यं यथा
सर्पधारादिष्वनुगच्छति ॥ ब्रह्मसत्त्वं तथा व्योमवाय्वादिष्वनुगच्छति ॥ १३ ॥ असदेवेदमग्रेऽभून्नामरूपात्मकं जगत् ॥
पश्चात्तु ब्रह्मणा सृष्टं सदभूद्ब्रह्मसत्त्वतः ॥ १४ ॥ तद्ब्रह्मात्मानमेवेमं सच्चिदानंदलक्षणम् ॥ अकार्षीज्जगदाकारं स्वयमेव
स्वमायया ॥ १५ ॥ अस्ति भाति प्रियं चेति प्रतिवस्त्ववभासते ॥ त एते सच्चिदानंदा ब्रह्मगा भांति वस्तुषु ॥ १६ ॥
नामरूपे घटादीनां प्रागभावयुते ततः ॥ अभावत्वं च भावत्वं पर्यायेणेक्ष्यते तयोः ॥ १७ ॥ आगमापायिधर्मौ यौ न तयो-

---

[1] प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षाभावः परोक्षस्य परोक्षाभावः, यथा घटो नास्ति यथा वंध्यापुत्रो नास्तीति ।

धर्मिरूपता ॥ शयनोत्थानयोर्नास्ति देहवस्तुस्वरूपता ॥ १८ ॥ सत्त्वासत्त्वे अन्य[1]दीये भासेते नामरूपयोः ॥ मायारूपमसत्त्वं स्यात् सत्ताया ब्रह्मरूपता ॥ १९ ॥ जाड्यदुःखे मायिके स्तो भानानंदौ परात्मगौ ॥ लौकिकाः सच्चिदानंदा ब्रह्मगाश्चेदसत्कथम् ॥ २० ॥ भवेत्तु ब्रह्मसत्ताऽस्मिन्नानंदोऽस्ति कथं शृणु ॥ आनंदोऽत्राभ्युपेतव्यो रसवान्मधुरादिवत् ॥ २१ ॥ मूढस्य मधुरादिः स्याद्रसो ब्रह्म विवेकिनः ॥ मधुरादिभुगानंदी ब्रह्मविच्च तथा सुखी ॥ २२ ॥ ब्रह्मानंदो न चेदत्र देहं को नाम चेष्टयेत् ॥ प्राणाक्षाणां चेष्टकत्वं न तत्र करणत्वतः ॥ २३ ॥ न केवलं चेष्टकत्वं विषयानंदहेतुता ॥ अप्यल्पविषयान् लब्ध्वा स्वानंदे मज्जति क्षणम् ॥ २४ ॥ विषयानंदपर्यंतैः कामसृष्ट्यादिहेतुभिः ॥ ब्रह्मसत्त्वे स्थिते मुक्तिश्चिंत्यते विद्वदज्ञयोः ॥ २५ ॥ विद्वान्ब्रह्मेति मुक्तश्चेत् मुच्येताज्ञोऽप्यभिज्ञवत् ॥ ब्रह्मरूपोऽपि बद्धश्चेदज्ञोऽभिज्ञोऽपि बध्यते ॥ २६ ॥ मैवं ब्रह्मात्मैक्यबोध एवैको मोक्षकारणम् ॥ ऐक्यदर्शी मुच्यतेऽतो भेददर्शी न मुच्यते ॥ २७ ॥ ऊर्ध्वाकारे समेऽप्यस्मिंश्चोरदर्शी बिभेति हि ॥ स्थाणुदर्शी निर्भयोऽतस्तत्त्वबोधः प्रयोज[2]कः ॥ २८ ॥ ज्ञातेऽपि कर्मकांडार्थे वेदांतार्थमजानतः ॥ जन्मादिभीर्भवत्येव वाय्वादीनां यथा तथा ॥ २९ ॥ वायुः सूर्यो वह्निरिंद्रो मृत्युश्चातीतजन्मनि ॥ धर्मज्ञा अप्यतत्त्वज्ञा इदानीं बिभ्यतीश्वरात् ॥ ३० ॥ ज्ञानी कामानेति सर्वान् रसो वै स इति श्रुतम् ॥ ब्रह्मानंदं स्फुटीकर्तुं मीमांसाऽनंदगोच्यते ॥ ३१ ॥ संपूर्णो मानुषानंदः सार्वभौमे गुणैर्युते ॥ हिरण्यगर्भे संपूर्णो देवानंदोऽव[3]धीहि तौ ॥ ३२ ॥ मध्यस्थे पूर्वपुण्यानामुत्कर्षाद्वर्धते सुखम् ॥ सर्वेषां यत्सुखं तत्तु निष्कामे ज्ञानिनीष्यते ॥ ३३ ॥ सर्वकामाप्तिरेषाथ रसाख्यानंद उच्यते ॥

---

१ ईश्वरमाययोरिमे । २ मोक्षप्रयोजकः । ३ तौ आनंदौ जानीहि ।

अध्यात्ममधिभूतं चाधिदैवं चैक एव सः ॥ ३४ ॥ सर्वे स्वस्वपदे तृप्ताः कामयंते न तत्पदम् ॥ ज्ञानी तु दोषदृष्ट्याऽत्र निष्कामस्तैः समस्ततः ॥ ३५ ॥ बुभुत्सौ पुरुषेऽन्येषु मनुष्येषु च योऽस्ति यः ॥ आदित्ये चान्यदेवेषु स आनंदो न भिद्यते ॥ ३६ ॥ परप्रेमास्पदत्वस्य लक्षणस्यैकरूपतः ॥ लक्ष्यानंदो न भिन्नः स्यादखंडैकरसो ह्यतः ॥ ३७ ॥ एवं विद्वान्स्वपुत्रादेः कोशषट्कात्प्रकल्पितात् ॥ व्युत्थायाखंडैकरसे स्वानंदे प्रतितिष्ठति ॥ ३८ ॥ सार्वभौमादिकानंदाः पूर्वेभ्यः शतसंख्यया ॥ परेऽधिकास्ते तु लेशा ब्रह्मानंदस्य बिंदुवत् ॥ ३९ ॥ तस्मादियत्ता नैवास्य वक्तुं ध्यातुं च शक्यते ॥ न बिभेत्येव [1]तं विद्वान् जन्महेतोः कुतश्चन ॥ ४० ॥ पुण्यं नाकरवं कस्मात् पापं तु कृतवान्कुतः ॥ इति चिंता तपत्यज्ञं ज्ञानिनं न तपत्यसौ ॥ ४१ ॥ तापकत्वं तयोर्विद्वानुपेक्षानुष्ठितं त[2]योः ॥ आत्मानं प्रीणयन् बोधात्सुदृढीकुरुते धियम् ॥ ४२ ॥ देहेंद्रियकृते पुण्ये पापे चात्मतया सदा ॥ पश्यन् सर्वात्मतां स्वस्य गायन् साम्नाऽवतिष्ठते ॥ ४३ ॥ अहमन्नं तथान्नादः श्लोककृच्चेतरोऽप्यहम् ॥ इति सर्वात्मतां गायन् जीवन्मुक्त इतीर्यते ॥ ४४ ॥ जीवन्मुक्त्यवसानाया विद्याया मुख्यसाधनम् ॥ विचारो ब्रह्मणस्तेन भृगुर्ब्रह्मावबुद्धवान् ॥ ४५ ॥ सत्यं तपो दमः शांतिर्दानं धर्मः प्रजाग्नयः ॥ अग्निहोत्रं यागयोगौ न्यासश्चैतैर्बुभुत्सताम् ॥ ४६ ॥ न्यासोऽधिकं तपो न्यासी युंजीतात्मानमोमिति ॥ योगिनस्तस्य देहांशा यागांगैरखिलैः स[3]माः ॥ ४७ ॥ अहोरात्रादिकालास्तु समा दर्शादियागकैः ॥ जीवनं सत्रतु[4]ल्यं स्यान्मुच्यते योगिसेवकः ॥ ४८ ॥ स चोत्तरायणे प्रेत आदित्यं प्राप्य मुच्यते ॥ अयने दक्षिणे प्रेतश्चंद्रं प्राप्य न मुच्यते ॥ ४९ ॥ तैत्तिरीयकवि-

१ तमात्मानम् । २ तयोः पुण्यपापयोः । ३ सदृशाः । ४ यज्ञतुल्यम् ।

सिरीरिता ॥ ८५ ॥ गुहाहितं ब्रह्म यत्तत्सत्यं ज्ञानमिति श्रुतम् ॥ तस्य ज्ञानस्य दृश्यास्ते कोशाः सर्वं जगत्तथा ॥ ८६ ॥ जगत्कोशाश्च दृश्यत्वात्संति ब्रह्म न दृश्यते ॥ अतो नास्तीत्याह मूढस्तत्सत्तां वक्ति बुद्धिमान् ॥ ८७ ॥ ब्रह्म नास्तीति चेद्वेद स्वयमेव भवेदसत् ॥ कोशात्मता दूषिता चेन्नान्य आत्मास्ति तन्मते ॥ ८८ ॥ आनंदमयकोशेऽपि प्रियाद्या नश्वरास्त्रयः ॥ अज्ञानं च ज्ञाननाश्यं न ब्रह्मांगीकरोत्यसौ ॥ ८९ ॥ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद स्वयमेवात्र संभवेत् ॥ अदृश्यस्यापि सत्ता स्यात्स्वप्रकाशत्वसंभवात् ॥ ९० ॥ गौणात्मा पुत्रभार्यादिर्मिथ्यात्मान्नमयादिकः॥ ब्रह्मानंदो मुख्य आत्मा क्रमेणैते विवेचिताः ॥ ९१ ॥ उत्तरात्मविवेकेऽस्य[1] पूर्वात्मा देहतां व्रजेत् ॥ तेनोत्तरेण पूर्वस्य पूर्णत्वाद्देहिदेहता ॥९२॥ सत्येवं निखिलं पूर्वं शरीरं ह्यंतिमात्मनः ॥ ब्रह्मानंदस्तु शारीरः पूर्वस्यात्मेति निर्णयः ॥ ९३ ॥ श्रवणं मननं चोभे तत्त्वज्ञानस्य साधने ॥ उक्तनिर्णयपर्यंतं विज्ञानं श्रवणाद्भवेत् ॥९४॥ अथ स्वबुद्धिदोषेण यतः संदेहसंभवः॥ अतोऽसौ मननं कुर्यात्संदेहाः स्युस्त्रयोऽस्य हि ॥ ९५ ॥ ब्रह्मास्ति नो वेत्येकः स्यादज्ञानी मुच्यते न वा ॥ तत्त्वविन्मुच्यते नो वेत्यपरौ संशयावुभौ ॥९६॥ यदस्ति नामरूपाभ्यां व्याप्तं तद्वियदादिकम् ॥ ब्रह्म निर्नामरूपत्वान्नास्तीत्याह विमूढधीः ॥ ९७ ॥ विवेकी ब्रह्मणः सत्तां सृष्टिकामादिहेतुभिः ॥ साधयन् बहुधा मूढं बोधयेन्मोहनुत्तये ॥ ९८ ॥ अकामयत सृष्ट्यादौ परमात्मा स्वमायया ॥ बहु स्यामहमेवातः प्रजायेयेति कामना ॥ ९९ ॥ स्वस्यैव बहुधा चोक्तेरुपादानं मृदादिवत् ॥ तथा कामयितृत्वे न निमित्तत्वं कुलालवत् ॥ १०० ॥ निर्धर्मकेऽप्यात्मतत्त्वे निमित्तत्वं स्वमायया ॥ उपादानत्वसहितं माया दुर्घटकारिणी

---

[1] अस्योत्तरात्मनः ।

पृथगानयनं कर्तुं धीमतापि न शक्यते ॥ अतोऽनृतो घटो नैव सत्य इत्यभ्युपेयताम् ॥ १५ ॥ समवायस्त्वया प्रोक्त आरोपं ब्रूमहे वयम् ॥ स्थाणावारोपितश्चौरो यथा मृदि घटस्तथा ॥ १६ ॥ आरोपात्पूर्वमूर्ध्वं च तदभावादसत्यता ॥ आदावंते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ॥ १७ ॥ कालत्रयानुगः स्थाणुः सत्यो मृच्च तथेक्ष्यताम् ॥ सत्यानृते च मिथुनीकृत्य कुंभ इतीर्यते ॥ १८ ॥ शब्दप्रत्ययकार्याणि संति मृद्धटयोः पृथक् ॥ स्थाणौ चौरे च दृष्टानि पृथक् तानि तथाऽत्र च ॥ १९ ॥ द्विविधव्यवहारस्य सद्भावेऽपि विवेकिनः ॥ सत्यायां मृदि तात्पर्यं नानृतेऽस्ति घटादिके ॥ २० ॥ इक्षौ रसोऽस्त्यृजीषं[1] च रसं गृह्णाति बुद्धिमान् ॥ नर्जीषमेवं कुंभेऽपि मृद्भागे युक्त आदरः ॥ २१ ॥ ये घटादिषु मृद्भागा ज्ञातव्या आदरेण ते ॥ सर्वेऽपि राशिविज्ञानादेव ज्ञाता भवंति हि ॥ २२ ॥ मृद ऐक्येऽपि सर्वत्वमाकारैस्तदुपाधिभिः ॥ निरुपाधिकविज्ञानात् सर्वोपहितधीर्भवेत् ॥ २३ ॥ कटकादौ सत्यभागा बुद्धा हेमधिया तथा ॥ कुठारादौ सत्यभागा बुध्यंते लोहबुद्धितः ॥ २४ ॥ यद्यत्कार्यं तस्य तस्य धीः स्वोपादानबुद्धितः ॥ इति व्याप्तिं विवक्षित्वा दृष्टांता[2] बहवः श्रुताः ॥ २५ ॥ सर्वे जगदुपादाने श्रुते सति भवेच्छ्रुतम् ॥ मते ज्ञाते मतं ज्ञातमित्यलौकिकता कुतः ॥ २६ ॥ श्रवणं गुरुशास्त्राभ्यां मननं तु स्वयुक्तिभिः ॥ विज्ञानं स्वानुभूत्येति श्रवणादेरसंकरः ॥ २७ ॥ श्वेतकेतुः सर्वबोधमेकबोधेन विश्वसन् ॥ प्रत्यङ्मुखो भवत्तस्मै सर्वोपादानमीरितम् ॥ २८ ॥ इदं[3] जगन्नामरूपयुक्तमद्य सदीक्ष्यते ॥ सृष्टेः पुरा सदेवासीन्नामरूपविवर्जितम् ॥ २९ ॥ मृद्धेमलोहवस्तूनि विकारोत्पत्तितः पुरा ॥ निर्विकाराण्युपादानमात्राण्यासन् यथा तथा ॥

१ रसरहितम् । २ मृदादयः । ३ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।

॥ ३० ॥ स्वसजातिविजात्युत्थभेदत्रयविवर्जनात् ॥ एकमेवाद्वितीयं तत् सद्वस्त्वित्यवगम्यताम् ॥ ३१ ॥ वृक्षस्य स्वगतो भेदः शाखाद्यवयवैस्तथा ॥ वृक्षांतरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ ३२ ॥ न सत्यवयवाः संति तेनैकं स्यादखंडकम् ॥ जात्यभावात्सजातीयं विजातीयं च दुर्भणम् ॥ ३३ ॥ एकादिभिः पदैर्भेदत्रयमत्र निवार्यते ॥ सर्वभेदविहीनं यदखंडं तत्सदीक्ष्यताम् ॥ ३४ ॥ अस्तीति शब्दबुद्धी द्वे दृश्येते नामरूपयोः ॥ तदभावात्पुरा सृष्टेः शून्यमाहुरवैदिकाः ॥ ३५ ॥ नामरूपात्मकं शून्यात्किलैतदुपपद्यते ॥ तदयुक्तं न वंध्यायाः पुत्रात्पुत्रांतरोद्भवः ॥ ३६ ॥ शून्यजत्वे नाम शून्यं रूपं शून्यमितीदृशः ॥ शून्यानुवेधो भासेत सद्वेधस्त्ववभासते ॥ ३७ ॥ ततः सत्कारणं सत्तु सर्वसृष्ट्यर्थमैक्षत[1] ॥ बहु स्यामहमेवातः प्रजायेयेति मायया ॥ ३८ ॥ वस्तुतो बहुभावश्चेदद्वैतं सद्विनश्यति ॥ माभून्नाश[2] इति श्रुत्या प्रकर्षेण जनिः श्रुता ॥ ३९ ॥ प्रकर्षो नाम पूर्वस्मादाधिक्यमधिका तु या ॥ सा माया न सती नापि शून्या स्याद्दूषितत्वतः ॥ ४० ॥ मायया बहुरूपत्वे सदद्वैतं न नश्यति ॥ मायिकानां हि रूपाणां द्वितीयत्वमसंभवि ॥ ४१ ॥ अचिंत्यशक्तिर्मायातो दुर्घटं घटयत्यसौ ॥ उपादाननिमित्तत्वे कल्पेते सति मायया ॥ ४२ ॥ बहु स्यामित्युपादानभावः प्रोक्तो मृदादिवत् ॥ ऐक्षतेति निमित्तत्वमिति प्रोक्तं कुलालवत् ॥ ४३ ॥ मायावृत्तिविशेषे या चिच्छायाऽसौ सदीक्षणम् ॥ ईक्षित्वा ससृजे तेजस्तादृक् संकल्पलीलया ॥ ४४ ॥ आकाशवायू प्राक् सृष्टाविति प्रोवाच तित्तिरिः ॥ दिङ्मात्रमारुणिः सृष्टेर्वक्तुं तेज उदैरयत् ॥ ४५ ॥ ब्रह्मोपलक्षणायैव सृष्टिः सर्वत्र कथ्यते ॥ जगता कियता[3]ऽप्येतत्[4] शक्यं लक्षयितुं खलु ॥ ४६ ॥ तेजसो-

१ तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत तत्तेज ऐक्षत इत्यादि । २ सन्नाशः । ३ अल्पेन । ४ एतद् ब्रह्म ।

ऽचेतनत्वेऽपि तेजः कंचुकसंयुतम् ॥ सद्ब्रह्म पूर्ववद्वीक्ष्य संकल्पात्ससृजे ह्यपः ॥ ४७ ॥ अप्कंचुकं ब्रह्म पृथ्वीमन्नहेतुम-
कल्पयत् ॥ तेजोऽबन्नेभ्य एतेभ्यो देहबीजानि जज्ञिरे ॥ ४८ ॥ जरायुजांडजोद्भिज्जानीति वीजत्रयं खलु ॥ जीवरूपप्रवे-
शार्थमैक्षत ब्रह्म देवताः ॥ ४९ ॥ दृष्ट्वा भूय इहोत्पन्नास्तेजोऽबन्नाख्यदेवताः ॥ एकैकां त्रिवृतं तासु कुर्वे देहादिसृष्टये
॥ ५० ॥ तेजस्यबन्नयोरंशावल्पौ प्रक्षिप्य मिश्रणात् ॥ तेजस्त्रिवृत्कृतं तद्वदन्ययोरपि योज्यताम् ॥ ५१ ॥ तेजोऽबन्नैस्त्रि-
वृद्भूतैरंडजादिवपुष्ययम् ॥ निर्माय जीवरूपेण प्राविशत्तेषु सर्वतः ॥ ५२ ॥ अहंकारस्तु चैतन्यसंयुक्तः प्राणधारणात् ॥
जीवः स्यात्सर्वदेहेषु व्याप्नोत्यापादमस्तकम् ॥ ५३ ॥ सद्वस्तुन्येवमारोप्य संसारो मायया कृतः ॥ अविचारकृतारोपनिवृ-
त्त्यर्थं विचार्यताम् ॥ ५४ ॥ त्रिवृत्करणमग्न्यादौ स्पष्टं तावद्विचारिणः ॥ प्रसिद्धे तैजसेऽप्यग्नावबन्नांशाववस्थितौ ॥ ५५ ॥
ज्वालायां रोहितं रूपं बहुलं तत्तु तेजसः ॥ किंचिच्छुक्लमपामेतात्किंचित्कृष्णं तु भूमिगम् ॥ ५६ ॥ रूपत्रये भूतगते वि-
विक्ते भौतिकोऽनलः ॥ कारणव्यतिरेकेण वाचैवारभ्यते वृथा ॥ ५७ ॥ जगतश्चाक्षुषस्येत्थं मिथ्यात्वं वक्तुमादितः ॥
तेजोऽबन्नत्रयस्यात्र चाक्षुषस्योदिता जनिः ॥ ५८ ॥ आदित्यचंद्रविद्युत्सु मिथ्यात्वं वह्निवन्नयेत् ॥ गृहीत्वैतावता व्याप्तिं
कार्यमिथ्यात्वमूह्यताम् ॥ ५९ ॥ तेजोऽबन्नाख्यकार्याणां मिथ्यात्वे स्यात्सदद्वयम् ॥ कारणं सत्यमेषां तु पूर्वेषां ज्ञानिनां
मतिः ॥ ६० ॥ दृश्ये बाह्ये भौतिकत्वमस्तु देहे तु नो तथा ॥ इति मूढमतेर्नुत्त्यै देहे भौतिकतोच्यते ॥ ६१ ॥ यदन्नं
पार्थिवं भुक्तं तद्धीमांसपुरीषकैः ॥ सूक्ष्ममध्यस्थूलभागैर्देहेऽस्मिन्परिणम्यते ॥ ६२ ॥ प्राणलोहितमूत्रांशैरपां परिणति-
स्त्रिधा ॥ वाङ्मज्जास्थिविभेदः स्याद्घृततैलादि तेजसः ॥ ६३ ॥ स्थूले च मध्यमे भागे कारणानुगतिः स्फुटा ॥ धीप्राण-

द्याया: प्रकाशेनोपसेविनः ॥ बुभुत्सूननुगृह्णातु विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५० ॥ इति श्रीविद्यारण्यमुनिकृते अनुभूतिप्रकाशे तैत्तिरीयकविद्याप्रकाशो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥

छांदोग्ये श्वेतकेतुर्यामारुणेर्लब्धवानिमाम् ॥ ब्रह्मविद्यां संग्रहेण वक्ष्येऽहं सुखबुद्धये ॥ १ ॥ वेदानधीत्य गर्वेण श्वेतुकेतुः पराङ्मुखः ॥ आसीत्प्रत्यङ्मुखीकर्तुं गुरुराहातिविस्मयम्[1] ॥ २ ॥ एकतत्त्वे श्रुते सर्वमश्रुतं च श्रुतं[2] भवेत् ॥ अमतं च मतं तद्वदविज्ञातं च बुध्यते ॥ ३ ॥ नर्ग्वेदज्ञानमात्रेण यजुर्वेदादि बुध्यते ॥ तस्मादेकधिया सर्वज्ञानं स्यादित्यलौकिकम् ॥ ४ ॥ मैवं मृद्धेमलोहेषु लौकिकेष्वस्य[3] दर्शनात् ॥ मृदादिज्ञानतः सर्वं मृन्मयं ज्ञायते स्फुटम् ॥ ५ ॥ मृदो घटशरावाद्या विकारास्तत्तदाकृतिः ॥ मृद्बोधाद्बुध्यते नेति यदुच्येत न बुध्यताम् ॥ ६ ॥ आकृत्याधारभागो यो घटस्यासौ तु बुध्यते ॥ आधारो मृत्तिकाऽधेय आकारश्चोभयं घटः ॥ ७ ॥ आधारभागमात्रेऽपि ज्ञाते ज्ञातो घटो भवेत् ॥ गोपुच्छमात्रसंस्पर्शाद्गोस्पर्शव्रतपूर्तिवत् ॥ ८ ॥ आकृतेर्यद्वदज्ञाने घटाज्ञानं त्वयोच्यते ॥ तद्वदाधारबोधेन घटो बुद्धः कुतो न हि ॥ ९ ॥ आकृत्याधारयोस्तुल्यं भागत्वं न मृदं विना ॥ केवलाकृतिमात्रः सन् घटः क्वाऽपि समीक्ष्यते ॥ १० ॥ मृद्रूपात्कारणद्रव्यात्कार्यद्रव्यं घटादिकम् ॥ अन्यत्तत्समवेतं हि मृदीति प्राह तार्किकः ॥ ११ ॥ स्वयुक्त्याऽसौ तथा ब्रूते नत्वेतल्लोकसंमतम् ॥ घटे मृदः पृथग्भूते कीदृक् तत्त्वमुदीर्यताम् ॥ १२ ॥ वाचैवारभ्यते किंवा पृथगानीयते वद ॥ वाचैवारभ्यते तत्त्वं किंचिन्न- स्यात्खपुष्पवत् ॥१३॥ मृगतृष्णांभसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः ॥ वंध्यापुत्र इति प्रोक्तो निस्तत्त्वमखिलं खलु ॥१४॥

---

१ येनाश्रुतं श्रुतं भवति । २ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम् । ३ एकस्य ज्ञानस्य सर्वज्ञानदर्शनात् ।

प्रोच्यते धियः ॥ ८० ॥ शकुनिः सूत्रबद्धो यः स गच्छन्विविधा दिशः ॥ अलब्ध्वाधारमाकाशे बंधनस्थानमाव्रजेत् ॥ ८१ ॥ सत्तत्त्वे मायया बद्धं मनो जागरणं व्रजेत् ॥ अलब्ध्वा तत्र विश्रांतिं सत्तत्त्वे लीयते पुनः ॥ ८२ ॥ आत्मच्छायाऽपि मनसा सदाऽगच्छति गच्छति ॥ गत्यागती तु संसारः स च स्वात्मनि कल्पितः ॥ ८३ ॥ मनोलयेऽनुपाधिः सन्नात्मा संसारवर्जितः ॥ स्वेन वास्तवरूपेण सुषुप्ताववतिष्ठते ॥ ८४ ॥ चिच्छाया च वपुः स्थूलमिंद्रियाण्यात्मबोधने ॥ द्वाराणीत्याह मंत्रोऽयं रूपंरूपमिति स्फुटम् ॥ ८५ ॥ देहे देहे प्रतिच्छायारूपोऽभूत् स्वात्मबुद्धये ॥ मायाभिरिंद्रो बहुधा देहोऽभूत् स्वात्मबुद्धये ॥ ८६ ॥ इंद्रियाश्वास्तेन युक्तास्तच्च स्वात्मावबुद्धये ॥ छायामाश्रित्य तत्रात्मा बोधितः सुप्तिवर्णनात् ॥ ८७ ॥ अशनायापिपासोक्त्या देहमाश्रित्य बोध्यते ॥ अशनायापिपासाख्या द्वयं स्वपितिनामवत् ॥ ८८ ॥ अशनाया जनैः प्रोक्ता क्षुधा वस्तुविवेकिभिः ॥ नयत्यशितमित्येवमप्सु निर्वचनं भवेत् ॥ ८९ ॥ पीता आपोऽशनं भुक्तं द्रवीकृत्य नयंत्यतः ॥ अशनायेति शब्दोक्ता विण्मांसोत्पत्तिरन्नतः ॥ ९० ॥ विण्मांसहेतुरन्नं यदेतस्योत्पादकं जलम् ॥ जलस्योत्पादकं तेजस्तस्य चोत्पादकं च सत् ॥ ९१ ॥ अनुमायात्र कार्येण ज्ञेयं तत्कारणं परम् ॥ सन्मूलकारणं ज्ञेयं स्याद्विश्वासोऽनुमानतः ॥ ९२ ॥ पुरीषाद्यन्नकार्यं स्यात् सत्येवान्नस्य सत्त्वतः ॥ सत्यामेव यथा कुंभो मृदि दृष्टो न चान्यथा ॥ ९३ ॥ व्रीह्याद्यन्नं सतीष्वेव दृष्टमप्सु न चान्यथा ॥ आपश्च स्वेदरूपाः स्युः सत्येवोष्णे हि तेजसि ॥ ९४ ॥ तेजश्च भावरूपत्वात्संभवेन्न सता विना ॥ सतस्तूत्पत्तिराहित्यान्नान्वेष्यं कारणांतरम् ॥ ९५ ॥ सन्मूलाः सकला देहा इदानीं च सति स्थिताः ॥ अंते सत्येव लीयंते विद्यात्सत्तत्त्वमद्वयम् ॥ ९६ ॥ यथा भूतातिरेकेण भौतिकं नैव विद्यते ॥

भूतानि च सतोऽन्यानि तथा नेत्युपपादितम् ॥ ९७ ॥ अशनायामुखेनेत्थं सत्तत्त्वे धीः प्रवेशिता ॥ पिपासामुखतोऽप्य-स्मिन् सति धीरवतार्यते ॥ ९८ ॥ उदन्येति पिपासायाः पर्यायस्तं विवेकिनः ॥ उदकं नयतीत्येवं तेजस्येवं प्र युंजते ॥ ९९ ॥ पीतं जलं शरीरस्थं तेजसा जीर्यते ततः ॥ मूत्रं रक्तं च निष्पन्नं द्रवत्वाज्जलजे उभे ॥ १०० ॥ ताभ्यामापोऽनु-मीयंते ताभिस्तेजस्ततस्तु सत् ॥ व्याप्तिं गृहीत्वा सर्वत्र योजनायोदितं पुनः ॥ १ ॥ देहे येऽवयवाः संति पदार्थाः संति ते बहिः ॥ तेषु सर्वेषु सन्मात्ररूपत्वमवधार्यताम् ॥ २ ॥ भौतिकत्वं पुरा प्रोक्तं तदुक्तं देहबाह्ययोः ॥ इंद्रियद्वारतो बोद्धुं प्रोच्यते मरणक्रमः ॥ ३ ॥ म्रियमाणस्य वागादिवृत्तिर्मनसि लीयते ॥ मनोवृत्तेर्लयः प्राणे प्राणवृत्तेस्तु तेजसि ॥ ४ ॥ श्वासस्योपरतावुष्णं स्पृष्ट्वा जीवननिश्चयम् ॥ कुर्वत्युष्णं तु तत्तेजः सद्वस्तुनि विलीयते ॥ ५ ॥ छायादेहेंद्रियद्वारैः पदार्थो योऽत्र बोधितः ॥ स एष सर्वजगतोऽणिमा वस्त्वंतरं न तु ॥ ६ ॥ स्थूलत्वाणुत्वरूपाभ्यां वस्त्वेकं भासते द्विधा ॥ स्थूल-मिंद्रियगम्यत्वान्नामरूपात्मकं जगत् ॥ ७ ॥ सदद्वैतं भवेत्सूक्ष्ममिंद्रियाविषयत्वतः ॥ एतदात्मकतैवास्य स्थूलस्येतीह युज्यते ॥ ८ ॥ अणुत्वं वस्तुनः प्रोक्तं यत्तत्सत्यमबाधनात् ॥ स्थूलत्वं मायया क्लृप्तं ज्ञानेनैतस्य बाधनात् ॥ ९ ॥ अबाध्यो यः स एवात्मा सर्वस्य न तु कल्पितः ॥ श्वेतकेतो यदद्वैतं तदसि त्वं न मानवः ॥ १० ॥ चिच्छायावानहंकारोऽधीते वेदचतुष्टयम् ॥ त्वं तु साक्ष्येव तस्यातः सदसि त्वं न चेतरः ॥ ११ ॥ भिन्नोऽभूद्धृदयग्रंथिः श्वेतकेतोर्विवेकतः ॥ धीदोषं संशयं मार्ष्टुं भूयो ब्रूहीत्यवोचत ॥ १२ ॥ सता संपद्यते जीवः सुषुप्तावित्युदीरितम् ॥ तथा चेत्सति संपन्नोऽहमित्यस्य

---

१ पिपासा उदकं तेजसि नयति । २ मरणोन्मुखस्य सर्वस्यापि जंतोः ।

कुतो न धीः ॥ १३ ॥ नानावृक्षरसैक्येन संपन्ने मधुनि स्थितः ॥ न बुध्यते रसोऽस्येति तथा सर्वलयान्न धीः ॥ १४ ॥
जीवोपाधिलयेऽप्यत्र तद्बीजस्यावशेषतः ॥ तदुपाधिक एवास्मिन् देहेऽन्येद्युः प्रबुध्यते ॥ १५ ॥ चित्तैकाग्र्याय तच्छंका
परिहार्या तु वस्तुषु ॥ पूर्वोक्तमेव तद्बोद्धुं तदेवाह पुनर्गुरुः ॥ १६ ॥ प्राज्ञंमन्यतया तत्त्वमविश्वस्य स्वशंकया ॥ पुनः
पुनरपृच्छत्तं प्रत्याहासौ पुनः पुनः ॥ १७ ॥ सुषुप्तौ बुद्ध्यभावेऽपि पुनर्जागरणेऽस्ति धीः ॥ आगच्छं सत इत्येवं तदा
कस्मान्न वेत्त्यसौ ॥ १८ ॥ सुप्तौ सद्रूपमज्ञात्वा सदैक्यं प्राप्तवांस्ततः ॥ सतो नागमनं स्मार्यमपामस्मरणं यथा ॥ १९ ॥
गंगाजलं प्रविश्याब्धौ मेघेनाकृष्य सिच्यते ॥ नाज्ञातत्वात्स्मृतिस्तत्र तद्वदत्र स्मृतिर्न हि ॥ २० ॥ व्याघ्रादिः सुप्त एवात्र
बुध्यते वासनावशात् ॥ न नष्टा वासनेत्येवं विवक्षित्वोच्यते पुनः ॥ २१ ॥ जीवस्य नश्वरस्यैक्यं न नित्येन सतेति चेत् ॥
जीवो न नश्यति क्वापीत्येवं वृक्षवदीक्ष्यताम् ॥ २२ ॥ शाखां वृक्षे जीवपूर्णे जीवस्त्यजति यामसौ ॥ शुष्येन्नान्या तथा
जीवेऽपगते म्रियते वपुः ॥ २३ ॥ नामरूपयुतं स्थूलं तद्धीनात्सदणोः कथम् ॥ उत्पन्नमिति चेद्बीजाद्वटवृक्षवदीक्ष्यताम् ॥
॥ २४ ॥ न्यायागमाभ्यां सिद्धं च श्रद्धाहीनः पराङ्मुखः ॥ न बुध्यते श्वेतकेतो श्रद्धस्वांतर्मुखो भव ॥ २५ ॥ तत्सर्वत्र
स्थितं कस्मान्न सर्वे विदुरीदृशम् ॥ मुमुक्षुस्तु कथं वेत्तीत्यत्र दृष्टांत उच्यते ॥ २६ ॥ लवणस्य घनं नीरे विलीनं वेत्ति
न त्वचा ॥ जिह्वया वेत्ति तद्वत्सदुपायेनैव बुध्यते ॥ २७ ॥ सति सर्वेंद्रियागम्ये क उपायः स उच्यते ॥ उपाय उपदे-
शोऽत्र भवेद्गंधारमार्गवत् ॥ २८ ॥ गंधाराद्यो वने नीतस्तस्करैर्बद्धनेत्रकः ॥ तस्य बंधं विमुच्यात्र कृपालुर्मार्गमादिशत्

१ तत्त्वमसि ।

वाक्षु संदेहं दधिदृष्टांततोऽनुदत् ॥ ६४ ॥ घृते विलीनो दध्यंशोऽनुगतो भाति न स्फुटः ॥ तथापि दधिकार्यत्वं विद्यते सर्वसंमतम् ॥ ६५ ॥ तथा मनःप्राणवाचां भवत्वन्नादिकार्यता ॥ अतींद्रियत्वात् प्रत्यक्षा कारणानुगतिर्न हि ॥ ६६ ॥ नित्यद्रव्यं मनो नान्नकार्यमित्याह तार्किकः ॥ सं[1] एषोंऽगारदृष्टांतद्वारेण प्रतिबोध्यते ॥ ६७ ॥ यथा खद्योतमात्रः स्यादंगारः काष्ठसंक्षये ॥ काष्ठवृत्तौ ज्वलत्यग्निस्तथा विद्यान्मनोन्नयोः ॥ ६८ ॥ त्यक्तेऽन्ने पंचदशसु दिनेषु क्षीयते मनः ॥ तेन स्मर्तुं न शक्तोऽभूच्छ्वेतकेतुर्न किंचन ॥ ६९ ॥ अन्नेन पुष्टे मनसि वेदान् सस्मार तत्क्षणात् ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनोऽन्नमयमिष्यताम् ॥ ७० ॥ भौतिकत्वेऽखिलस्यैवं स्थिते भूतातिरेकतः ॥ तन्नास्ति तद्वद्भूतानि नैव सद्व्यतिरेकतः ॥ ७१ ॥ जगतः कारणं यत्सदद्वैतं तद्विजज्ञिवान् ॥ श्वेतकेतुस्तावतास्य जीवत्वं न निवर्तते ॥ ७२ ॥ स्वस्य ब्रह्मत्वबोधेन जीवत्वमपगच्छति ॥ इत्यभिप्रेत्य तं शिष्यं पुनः प्रोत्साहयत्यसौ ॥ ७३ ॥ स्वप्नावसानं जानीहि मम व्याकुर्वतो[2] मुखात् ॥ स्वस्य स्वरूपं सत्तत्त्वमिति सुप्तौ स्फुटं खलु ॥ ७४ ॥ यदा सुषुप्तिमाप्नोति पुमानेतं तदा जनाः ॥ स्वपितीत्याहुरेतस्य तात्पर्यं प्रविचिंत्यताम् ॥ ७५ ॥ तिङ्तं पदमज्ञानां सुबंतं तु विवेकिनाम् ॥ स्यान्निद्राणस्य नामैतद्[3] वस्तुतत्त्वावभासकम् ॥ ७६ ॥ स्वप्नजागरयोर्जीवः सत्तत्त्वाद्भिन्नवद्भवेत् ॥ सुषुप्तौ सम्यगेकत्वं याति सद्वस्तुना सह ॥ ७७ ॥ जीवत्वमात्मनः प्राणधारणान्न स्वभावतः ॥ सद्रूपत्वं स्वतस्तत्तु स्फुटं स्वपितिनामतः ॥ ७८ ॥ स्वमपीतीति नाम्नोऽस्य निरुक्तिरवगम्यताम् ॥ स्वरूपं वास्तवं सुप्तौ प्राप्यमित्युदितं भवेत् ॥ ७९ ॥ उपाधेर्मनसो जाग्रत्सुप्त्यवस्थे हि नात्मनः ॥ इत्यभिप्रेत्य शकुनिदृष्टांतः

---

१ तार्किकः । २ कथयतः । ३ एतत्स्वपितिनाम ।

न्दवासनां त्यक्त्वा प्राप्स्यसि ब्रह्मवासनाम् ॥ पश्चाद्ब्रह्मण आत्मत्वं वक्ष्यामीति गुरोर्मतिः ॥ ६ ॥ ब्रह्म दृष्ट्वा नाममात्रध्या-
नान्नाऽपैति शोकिता ॥ इत्यभिप्रेत्य नाम्नोऽस्मादधिकं पृष्टवानसौ ॥ ७ ॥ वाङ्नाम्नः कारणत्वेनाधिकेति ब्रह्मदर्शनम् ॥
वाचि प्राह गुरुः शिष्यः पूर्ववत् पृष्टवान्पुनः ॥ ८ ॥ आप्राणमित आरभ्य पूर्वस्मादुत्तराधिके ॥ प्रवर्तते शिष्यगुर्वोः प्रश्नो-
त्तरपरंपरा ॥ ९ ॥ इच्छात्मकं मनो वाचोऽधिकं तत्कारणत्वतः ॥ सत्यामेव विवक्षायां वक्तुमारभते पुमान् ॥ १० ॥
संकल्प्येदं सम्यगिति तदिच्छति पुमांस्ततः ॥ संकल्पो हेतुरिच्छायाश्चित्तं संकल्पकारणम् ॥ ११ ॥ विक्षिप्तचित्तादैकाग्र्यं
ध्यानमभ्यधिकं ततः ॥ ध्येयविज्ञानमधिकं ज्ञानादभ्यधिकं वलम् ॥ १२ ॥ ज्ञानहेतुर्देहवलं वलं स्यादन्नकारणम् ॥ आपो-
ऽन्नहेतवोऽपां तु तेजः कारणमीरितम् ॥ १३ ॥ हेतुः सवायुराकाशस्तेजसो वियतः पुनः ॥ स्रष्टव्यस्मृतिरीशस्य सृष्ट्याशा
स्मृतिकारणम् ॥ १४ ॥ नामाद्याशांततत्त्वेषु ब्रह्मदृष्टिं करोति यः ॥ स पुमान् लभते सर्वं तत्रतत्रोचितं फलम् ॥ १५ ॥
प्रतीकोपासनैरेतैर्बह्वायासैः प्रशोचति ॥ न शोकं तरतीत्युक्त्वा ह्यपृच्छत्सोऽधिकं पुनः ॥ १६ ॥ पराक् पदार्थध्यानेषु
फलेषु च विरक्तितः ॥ दृढां प्रत्यग्विविदिषां दृष्ट्वा प्राणमुपादिशत् ॥ १७ ॥ न मुख्यं प्रत्यगात्मत्वं यद्यपि प्राणवस्तुनः ॥
तथाऽप्यात्मप्रतिनिधिः संभवेदात्मलक्षकः ॥ १८ ॥ कस्मिन्नुत्क्रांत उत्क्रांतो भविष्यामि स्थिते स्थितः ॥ इति वीक्ष्यासृज-
त्प्राणं परमात्मेति हि श्रुतिः ॥ १९ ॥ चक्रस्यारा यथा नाभावाश्रिताश्चक्षुरादिकम् ॥ आश्रितं निखिलं प्राणे ततस्तस्यात्मता
भवेत् ॥ २० ॥ अश्वेन याति पुरुषो दत्ते विप्राय गां पुमान् ॥ प्राण एवाश्वादिशब्दैरुक्तो न तु शवः क्वचित् ॥ २१ ॥
पितृमात्रादिशब्दैश्च प्राणः प्रोक्तः शवो न तु ॥ तस्मात्सर्वात्मकः प्राणः परमात्मेति निश्चयः ॥ २२ ॥ यो बुभुत्सुरसौ

प्राणमेवं पश्यन् गुरूक्तितः ॥ युक्त्या धिया च वैचिन्त्यन्नतिवादीति कथ्यते ॥ २३ ॥ नामाद्याशांततत्त्वानि यः प्राणोतीत्य वर्तते ॥ तमात्मानं वक्ति यस्मादतिवादी भवेत्ततः ॥ २४ ॥ तर्कादिविप्लावकेभ्योऽयं निर्भीः सन् स्वातिवादिताम् ॥ अंगीकुर्यादेव यस्मात्संदेहो नात्र विद्यते ॥ २५ ॥ नामादीनामनात्मत्वं स्पष्टमित्यत्र नारदः ॥ असंतुष्टोऽधिकं तत्त्वं पप्रच्छैव पुनःपुनः ॥ २६ ॥ प्राणात्मत्वं तु संभाव्यं सम्यक् तस्योपपादनात् ॥ शोकश्च सुप्तौ प्राणस्य न दृष्टोऽतस्तुतोष सः ॥ २७ ॥ श्रद्धालुं योग्यशिष्यं तमुद्धरामीत्यसौ गुरुः ॥ अपृष्टोऽप्यधिकं तत्त्वं स्वयमेवोपदिष्टवान् ॥ २८ ॥ आत्मोपलक्षकः प्राणो नत्वात्मैषोऽनृतत्वतः ॥ नामरूपात्मकः प्राणो माययोत्पादितो ह्यसौ ॥ २९ ॥ अनृतोऽप्येष सत्यस्य लक्षकः प्रतिबिंबवत् ॥ मुख्यस्य प्रतिबिंबेन मुखं स्वस्योपलक्ष्यते ॥ ३० ॥ आत्मेदंबुद्धिगम्यैस्तैराशांतैर्नोपलक्ष्यते ॥ प्राणोऽहंबुद्धिगम्येषु स्थितत्वादात्मलक्षकः ॥ ३१ ॥ अतएवातिवादित्वमस्ति प्राणात्मवेदनात् ॥ अमुख्यं तच्च मुख्यं तु भवेत्सत्यात्मवेदनात् ॥ ३२ ॥ कारुण्यातिशयं दृष्ट्वा संतुष्टो नारदोऽब्रवीत् ॥ सत्येनैवात्मवादी स्यामनृतस्यात्मतां त्यजन् ॥ ३३ ॥ विचारणीयं तत्सत्यं विज्ञानमननादिभिः ॥ ध्यानवान्नोक्तिमात्रेण बुध्येतेत्यब्रवीद्गुरुः ॥ ३४ ॥ संशयं च विपर्यासं निराकृत्य विशेषतः ॥ यदा जानाति विज्ञानात्सत्यवादी भवेत्तदा ॥ ३५ ॥ विज्ञानहेतुर्मननमन्वयव्यतिरेकभाक् ॥ श्रद्धा मननहेतुः स्यादागमाचार्यवाक्ययोः ॥ ३६ ॥ श्रद्धायाः कारणं निष्ठा सदा शुश्रूषणं हि सा ॥ चित्तैकाग्र्यगतिर्याऽसौ निष्ठायाः कारणं भवेत् ॥ ३७ ॥ सुखमस्तीति धीर्मुक्तौ कृतिस्तस्याः प्रयोजिका ॥ तद्विहीनोऽयमाद्यैर्नो चित्तैकाग्र्यं करोति हि ॥ ३८ ॥

१ विचारयन् । २ सत्यस्य हेतुर्विज्ञानं विज्ञानस्य हेतुर्मननं मननस्य हेतुः श्रद्धा श्रद्धाया हेतुर्निष्ठा निष्ठाया हेतुः कृतिः (इंद्रियसंयमः) कृतेर्हेतुः सुखम् ।

सुखं किमिति चेद्भूमा सुखमल्पे तु तन्न हि ॥ क्लिश्यत्यल्पधनोऽन्यस्मिन्धनबाहुल्यदर्शनात् ॥ ३९ ॥ भूम्नः सुखत्वे भूमा कः किमल्पमिति चेच्छृणु ॥ ज्ञातृज्ञेयज्ञानहीनो भूमाऽविच्छेददर्शनात् ॥ ४० ॥ ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपं मायाकार्यमिदं जगत् ॥ बहुविच्छेदयुक्तत्वादल्पमित्यभिधीयते ॥ ४१ ॥ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ॥ भूमा तस्मादमर्त्योऽयमल्पं मर्त्यमतद्विधम् ॥ ४२ ॥ संसारकाल एवास्ति न मुक्तावल्पता ततः ॥ मुक्तौ ज्ञाननिवर्त्यत्वान्मर्त्यं जगदितीर्यते ॥ ४३ ॥ संसारमोक्षयोर्भूमा विद्यते सोऽमृतत्वतः ॥ अखंडैकरसानंदः सोऽयमात्मा स्वयंप्रभः ॥ ४४ ॥ मूर्च्छासुप्त्योस्तादृशोऽयमज्ञानेन तिरोहितः ॥ समाधिसुप्तिमूर्च्छासु भासते साधनं विना ॥ ४५ ॥ मेघेनाच्छादितः सूर्यो यथा तद्वत्स्वयंप्रभः ॥ अज्ञानेनावृतो भूमा प्राणिभिर्न विभाव्यते ॥ ४६ ॥ स्वप्रकाशात्मचैतन्यमज्ञानस्य न बाधकम् ॥ भासकं प्रत्युतैतस्य स्वानंदस्य यथा तथा ॥ ४७ ॥ आनंदाज्ञानयोः सुप्तौ चैतन्येनावभासनात् ॥ उत्थितः सुखमस्वाप्सं न जानेऽन्यदिति स्मरेत् ॥ ४८ ॥ अरणिस्थो यथा वह्निर्न दहेदरणिं तथा ॥ पश्चान्मथनजातोऽसौ साकल्येनारणिं दहेत् ॥ ४९ ॥ तथा वेदांतवाक्योत्थधीवृत्तौ प्रतिबिंबितम् ॥ स्वप्रकाशात्मचैतन्यं कृत्स्नाज्ञानस्य बाधकम् ॥ ५० ॥ तस्माद्विज्ञानसहितः समाधावनुभूय हि ॥ भूमानंदं यथाशास्त्रं स्मृत्वा व्युत्थाय वक्ति च ॥ ५१ ॥ ज्ञातृज्ञानज्ञेयरूपा त्रिपुटी स्वप्नजाग्रतोः ॥ भूमानंदं तिरोधत्ते विद्वांस्त्वभिभवत्यमुम् ॥ ५२ ॥ चिच्छायावानहंकारो ज्ञाता स्याच्चक्षुरादिजा ॥ बुद्धिवृत्तिर्भवेज्ज्ञानं ज्ञेया रूपरसादयः ॥ ५३ ॥ त्रिपुटी मायिकी मिथ्येत्येवं विज्ञाय तत्त्ववित् ॥ तामुपेक्ष्य करोत्येव भूमानंदे भरं सदा ॥ ५४ ॥ अखंडैकरसं भूमानंदं श्रुत्वा स नारदः ॥ भूम्न्यसंभावनां मत्वा पप्रच्छाधारमस्य हि ॥ ५५ ॥ सत्याधारे परिच्छेदो निरा-

॥ २९ ॥ तेनादिष्टमविस्मृत्य धीमान् गंधारमाप्तवान् ॥ अविद्ययावृतं तत्त्वं वेत्त्येवमुपदेशतः ॥ ३० ॥ अश्लेषनाशौ विदुषः संचितागामिकर्मणोः ॥ प्रारब्धे भोगसंक्षीणे मुच्यते न तु जायते ॥ ३१ ॥ कीदृशी मतिरस्येति चेद्रागादिलया-द्यथा ॥ मूढस्य तद्वदेवास्य वैलक्षण्यं न किंचन ॥ ३२ ॥ समानायां मृतावेको मुक्तो नान्यः कुतो वद ॥ सत्यानृताभिसं-धत्वं वैषम्यं ज्ञानिमूढयोः ॥ ३३ ॥ तस्करातस्करौ चौर्यशंकया तलरक्षकैः ॥ गृहीतौ न कृतं चौर्यमित्याहतुरुभावपि ॥ ३४ ॥ गृहीतः परशुं तप्तं तौ तयोस्तस्करोऽनृतम् ॥ अभिसंधाय दग्धः सन् हन्यते तलरक्षकैः ॥ ३५ ॥ अतस्करः सत्यसंधो न दग्धो मुच्यते च तैः ॥ अज्ञान्यनृतसंधोऽत्र सत्यसंधस्तु तत्त्ववित् ॥ ३६ ॥ मर्त्योऽहमिति संधाय म्रियते जायते च सः ॥ ब्रह्माहमिति संधाय मुच्यते न च जायते ॥ ३७ ॥ बुद्धिदोषं समाधातुं दृष्टांतास्तैस्तवात्र किम् ॥ त्वं सदेवेत्यभिप्रेत्य नवकृत्व उपादिशत् ॥ ३८ ॥ भिन्नग्रंथिः श्वेतकेतुर्मननाच्छिन्नसंशयः ॥ सदद्वैतं स्वमात्मानं विशेषेणाव-बुद्धवान् ॥ ३९ ॥ श्वेतकेतोर्ब्रह्मविद्या व्याख्याता स्फुटमेतया ॥ तुष्टोऽस्माननुगृह्णातु विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४० ॥ इति श्रीविद्यारण्यमुनिकृते अनुभूतिप्रकाशे छांदोग्योपनिषदि श्वेतकेतुविद्याप्रकाशो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ सनत्कुमारश्छांदोग्ये नारदायोपदिष्टवान् ॥ विद्यामेतां प्रवक्ष्येऽत्र सर्वशोकनिवृत्तये ॥ १ ॥ पुराणपंचमान् वेदान् शास्त्राणि विविधानि च ॥ ज्ञात्वाप्यनात्मवित्त्वेन नारदः शोकमाप्तवान् ॥ २ ॥ वेदाभ्यासात्पुरा तापत्रयमात्रेण शोकिता ॥ पश्चा-त्त्वभ्यासविस्मारभंगगर्वैश्च शोकिता ॥ ३ ॥ शोकं तरत्यात्मवेदीत्यभिज्ञेभ्यः श्रुतं वचः ॥ शोकपारं नयेत्युक्त्वा नारदो गुरुमाप्तवान् ॥ ४ ॥ बहुग्रंथाभ्यासतस्ते महती शब्दवासना ॥ नाम ब्रह्मेत्युपास्स्वात इति प्रोवाच तं गुरुः ॥ ५ ॥ स्वश-

क्रमेणैति प्रारब्धस्यानुसारतः ॥ ७३ ॥ सुखदुःखप्रदारब्धकर्मवेगश्चतुर्विधः। तीव्रो मध्यो मंदसुप्तौ चेति तस्य विधा मताः ॥ ७४ ॥ तीव्रवेगे स पश्वादितुल्यो नात्मानमीक्षते ॥ आत्मनि प्रीतिमस्तीति भवेदात्मरतिस्तदा ॥ ७५ ॥ मध्यवेगे तु भोगानां प्राधान्यं स यदा तदा॥ कृत्वावकाशमात्मानं वदन् क्रीडति बालवत् ॥ ७६ ॥ मंदवेगे तिरस्कृत्य भोगान् प्रायेण चिंतयन् ॥ धियात्मानं द्वंद्वसुखं प्राप्नोति मिथुने यथा ॥ ७७ ॥ सुप्तवेगेऽतिनिर्विघ्नो निर्विकल्पसमाधिभाक् ॥ आत्मानंदावशेषः सन्नास्ते मुक्तवदद्वयः ॥ ७८ ॥ स्वराट् स्यात् पतिते देहे नान्याधीनो विमूढवत् ॥ तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवेत्खलु ॥ ७९ ॥ मायया कल्पिता लोकास्ते सर्वे भूमरूपताम् ॥ मुक्तस्य प्राप्नुवंत्येवं सर्वलोकात्मकस्ततः ॥ ८० ॥ कामचारोऽतिविश्रंभः प्रतिबंधविवर्जितः ॥ सर्वस्य स्वस्वरूपेऽस्ति प्रतिबंधो न कोऽपि हि ॥ ८१ ॥ भूमात्मानं न जानाति मूढः किं त्वन्यथेक्षते ॥ जीवोऽहमीश्वराधीनो धर्माधर्मयुतस्त्विति ॥ ८२ ॥ तस्येश्वरो भवेद्राजा लोकः कर्माजितः क्षयी ॥ कामचारस्तु लोकेषु सर्वथास्य न संभवेत् ॥ ८३ ॥ जीवन्मुक्तस्तत्त्वविद्यः शास्त्रयुक्त्यनुभूतिभिः ॥ तस्य प्राणादिनामांतं जगत्स्वात्मन उद्गतम् ॥८४॥ तस्मात्प्राणादिवस्तूनां ध्यानेनास्य फलेन वा ॥ जीवन्मुक्तस्य नार्थोऽस्ति कृतकृत्यः सुखी ह्यसौ ॥८५॥ न मृत्युं पश्यति ज्ञानी न रोगं नापि दुःखिताम् ॥ सर्वस्वात्मतया बुध्वा सर्वमाप्नोति सर्वथा ॥ ८६ ॥ विदेहमुक्तो ब्रह्मत्वात्सर्वं सृजति मायया ॥ येन यद्वीक्ष्यते तस्मै तद्रूपं स्वं प्रदर्शयेत् ॥ ८७ ॥ विषयाहरणं शुद्धे रागद्वेषादिवर्जनात् ॥ ततः शुद्धधियात्मानं भूमानं सर्वदा स्मरेत् ॥ ८८ ॥ शोकादिसर्वग्रंथीनां भूम्नः स्मृत्या विमोक्षणात् ॥ शुद्धधीर्नारदस्तस्मै तमःपारमदर्शयत् ॥ ८९ ॥ सनत्कुमारविद्यायास्तात्पर्यं स्पष्टमीरितम् ॥ तेन कुर्यान्मयि कृपां विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ९० ॥

इति श्रीविद्यारण्यमुनिकृते अनुभूतिप्रकाशे छांदोग्ये सनत्कुमारविद्याप्रकाशो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रजापतिः स्वात्मविद्यां छांदोग्ये वहुधाऽब्रवीत् ॥ विरोचनाय चेंद्राय तां वक्ष्ये सुखवुद्धये ॥ १ ॥ असंसार्ययमात्माऽसावन्वेष्टव्यो मुमुक्षुणा ॥ प्रजापतिरिति प्राह प्रसंगेन स्वसंसदि ॥ २ ॥ यो निःपापोऽजरो मृत्युशोकक्षुत्तृड्विवर्जितः ॥ सत्योऽस्य कामः संकल्पश्चासंसारी स ईश्वरः ॥ ३ ॥ पापं कर्तुरकर्तात्मा चिन्मात्रः पापवान् कथम् ॥ जरामृत्यू देहधर्मौ विद्येते न चितस्ततः ॥ ४ ॥ शोकः स्यान्मनसो धर्मः क्षुत्तृष्णे प्राणगे उभे ॥ चिद्रूपस्यात्मनो नैव संति शोकादयस्त्रयः ॥ ५ ॥ चिन्मात्रस्याप्यस्ति माया कामसकल्पकारिणी ॥ स्रक्ष्यामि जगदित्यादिकामो मायाविनोऽस्ति हि ॥ ६ ॥ आकाशादिपदार्थास्तु यथापूर्वं भवंत्विह ॥ संकल्पोऽस्ति ततो ज्ञेया व्यावहारिकसत्यता ॥ ७ ॥ अन्वेष्य परमात्माऽयं मायातत्कार्यलक्षितः ॥ गुरुशास्त्रकृतो बोधस्तस्यान्वेषणमुच्यते ॥ ८ ॥ ततोऽनुभूत्या विज्ञातुमेष्टव्यो धीनिरोधतः ॥ ध्यायन्युक्त्या च मन्वानः स्वात्मानुभवमाभ्रुयात् ॥ ९ ॥ य एवं वेत्त्यसौ सर्वाँल्लोकान्कामांश्च विंदते ॥ लोकाधिष्ठानरूपत्वात्सर्वलोकात्मता भवेत् ॥ १० ॥ कामास्तु विषयानंदाः स्वात्मानंदस्य तेऽखिलाः ॥ लेशास्ततः सर्वकामप्राप्तिरात्मविदोऽस्ति हि ॥ ११ ॥ एतत्प्रजापतेर्वाक्यं श्रुत्वा देवासुरास्तदा ॥ उभयेऽप्यबुभुत्संतः परमात्मानमादरात् ॥ १२ ॥ देवराजोऽसुरेशश्च तौ द्वाविंद्रविरोचनौ ॥ सत्यलोकं प्राप्य तस्मिन्नसेवेतां प्रजापतिम् ॥ १३ ॥ द्वात्रिंशद्वर्षसेवातः प्रसन्नोऽसौ प्रजापतिः॥ अक्षिलक्षितमात्मानं ताभ्यां द्वाभ्यामवोचत ॥ १४ ॥ पूर्णत्वात्पुरुषो योऽस्ति परमात्माऽयमक्षिणि ॥ जागृत्साक्षितया स्थित्वा विद्वद्भिः सुविभाव्यते ॥ १५ ॥ चिच्छायावानहंकारो मूढैरात्मेति भाव्यते ॥ कर्ता भोक्ता स जीवः स्यात्प-

रत्रह्मैव साक्ष्यसौ ॥ १६ ॥ ब्रह्मणो मरणाभावादमृतत्वं तदीर्यते ॥ अद्वितीयतया भीतिहेत्वभावाच्च निर्भयम् ॥ १७ ॥ प्रजापत्युक्तितात्पर्यं नानुबुद्धमुभावपि ॥ राज्यवासनया चित्तं तदीयं राजसं खलु ॥ १८ ॥ अन्यदेहस्य या छाया सा चक्षुष्युपलभ्यते ॥ तामेवात्मतया प्राहेत्येषा बुद्धिरभूत्तयोः ॥ १९ ॥ छायात्मानं दृढीकर्तुं पुनः पप्रच्छतुर्गुरुम् ॥ अप्स्वादर्शे च यो दृष्टश्छायात्मा सोऽयमेव किम् ॥ २० ॥ तदीयमन्यथा ज्ञानं बुध्वापि न निराकरोत् ॥ सभामध्ये मानभंगे बुद्धिभ्रंशो भवेदिति ॥ २१ ॥ स्वेनाक्षिण्युपविष्टो यः स सर्वत्रापि तिष्ठति ॥ इत्युक्तोपायतस्तौ द्वौ वोधयामीत्यमन्यत ॥ २२ ॥ शरावे जलयुक्ते वा केवलौ वीक्ष्य तौ पुनः ॥ सालंकाराववेक्ष्याथ छायां नात्मेति बुध्यताम् ॥ २३ ॥ छायाया अन्यथात्वं स्यात्साक्षी चैकविधः स्थितः ॥ आत्मत्वं निर्विकारस्य शक्यते वोद्धुमंजसा ॥ २४ ॥ तथापि पापबाहुल्यप्रतिबद्धधियावुभौ ॥ छायात्मतां शरावोक्त्या दृष्टां कृत्वात्यतुष्यताम् ॥ २५ ॥ कालेन प्रतिवंधस्य क्षये सत्यथ तत्पुनः ॥ उपदेशं शरावाख्योपायं चालोच्य मोक्ष्यते ॥ २६ ॥ इत्युपेक्ष्य गुरुस्तस्थौ तौ राज्यत्यागतश्चिरम् ॥ प्रयासं प्राप्य सहसा जग्मतुः स्वस्वलोकयोः ॥ २७ ॥ एतौ प्रजापतेः शिष्याविति भ्रांत्या विपर्ययम् ॥ तदीयं प्राप्य नश्येयुरिति सोऽघोषयद्गुरुः ॥ २८ ॥ विरोचनस्तामसत्वाच्छीघ्रं तानसुरान्प्रति ॥ गत्वा देहात्मतां तेभ्य उपादिक्षन्निजेच्छया ॥ २९ ॥ अक्षिच्छाया देहजन्या तया देहोपलक्षणात् ॥ देह आत्मा स्वस्वदेहं सदा पूजयतासुराः ॥ ३० ॥ देहे दृढेऽत्र भोगोऽस्ति मुक्तिः स्याच्छवपूजया ॥ इत्यासुरः संप्रदायः प्रायेणाद्यापि दृश्यते ॥ ३१ ॥ इंद्रस्तु सात्विकत्वेन मननं कुरुतेऽध्वनि ॥ आंध्यादयोऽपि छायायामलंकारादयो यथा ॥ ३२ ॥ एवं सत्यभयं ब्रह्म देहच्छाया कथं भवेत् ॥ एवं मत्वा समागत्य गुरोरग्रे तथाऽवदत् ॥ ३३ ॥ पापक्षयाय

धारे न बुध्यते ॥ यद्यद्धटादिकं लोके तत्सर्वं क्वचिदाश्रितम् ॥ ५६ ॥ व्यवहारदशायां किमाधारः पृच्छ्यतेऽथवा ॥ वस्तुतो व्यवहारे तु महिम्न्येवायमाश्रितः ॥ ५७ ॥ परास्य शक्तिर्विविधेत्येवं श्रुत्यंतरेरिता ॥ भूम्नः शक्तिर्भवेन्माया तदर्थो महिमाऽखिलः ॥ ५८ ॥ महिमाख्ये जगत्यस्मिन्य आनंदोऽवभासते ॥ स भूमास्य परिच्छेदो व्यवहारे न दुष्यति ॥ ५९ ॥ वस्तुतत्त्वविचारे तु न महिम्नि प्रतिष्ठितः ॥ महिमा स्याद्गवाश्वादिर्भूम्नो नाधार एव हि ॥ ६० ॥ अन्यस्मिन्हि महिम्न्यन्यो राजादिः प्रतितिष्ठति ॥ भूम्नो नान्यद्वस्तु तस्मात्कुत्राऽसौ प्रतितिष्ठति ॥ ६१ ॥ यथा लोके निराधार आकाशोऽस्ति तथा कुतः ॥ भूमा न स्यादतो युक्त्या निराधारोऽपि बुध्यताम् ॥ ६२ ॥ व्यावहारिक आनंदे व्युत्पत्तेः शून्यता न हि ॥ व्युत्पन्नो यौक्तिकश्चैष ऐकाग्र्ये भासते स्वयम् ॥ ६३ ॥ बोधक्रमो बुभुत्सूनां विस्पष्टमभिधीयते ॥ चतुर्दिक्ष्वध ऊर्ध्वे च भूमा बोद्धव्य आदितः ॥ ६४ ॥ सत्ताभानप्रीतयोऽत्र वीक्ष्यंते सर्ववस्तुषु ॥ सच्चिदानंदरूपोऽतो भूमा सर्वत्र तिष्ठति ॥ ६५ ॥ भूम्नो वियोगे वस्तूनि नैव संति न भांति च ॥ प्रियत्वं दूरतस्तेषां भूमा सर्वात्मकस्ततः ॥ ६६ ॥ जगद्भ्रांतिं निवार्यास्य ताटस्थ्यविनिवृत्तये ॥ अहंकारेण भूमानुसंधेयः सर्वदिक्ष्वसौ ॥ ६७ ॥ संत्येव सच्चिदानंदा देहादिष्वपि बाह्यवत् ॥ भूमाहंकारयोग्योऽतोऽहं सर्वमिति वा श्रयेत् ॥ ६८ ॥ गृहैकदेशेऽवस्थाय सार्वभौमोऽहमित्यसौ ॥ राजाभिमन्यते तद्वद्भूमाहमिति नो कुतः ॥ ६९ ॥ आभिमानिकमेवेदं भूमात्मत्वमिति भ्रमम् ॥ निराकर्तुं सर्वदिक्षु भूम्नो ज्ञेया चिदात्मता ॥ ७० ॥ अहंशब्दश्चिदात्मानं साहंकारं ब्रवीति हि ॥ अहंकारे बोधलीने चिदात्मैवावशिष्यते ॥ ७१ ॥ क्रमेणानेन यस्तत्त्वं पश्यन् शास्त्रविचारतः ॥ युक्त्या मत्वा धिया वेत्ति जीवन्मुक्तो भवेदसौ ॥ ७२ ॥ जीवन्मुक्तो रतिक्रीडामिथुनानंदलक्षणान् ॥ व्यवहारान्

स्तत्तदाकारो व्योम्नि दृश्यते ॥ ५१ ॥ आकारा वृष्टिकालात्प्राग्व्योम्नि गूढा नतु स्फुटाः ॥ ततो व्योम्नः समुत्थाय निदाघे
ज्योतिराप्नुवन् ॥ ५२ ॥ संतापाख्यं परं ज्योतिः प्राप्य तेन दृढीकृताः ॥ वृष्टिकाले स्वस्वरूपं स्फोरयंतीति दृश्यते ॥ ५३ ॥
तथाऽयमशरीरः सन् साक्ष्यज्ञानतिरोहितः ॥ देहेंतर्भूय वपुषो विवेकेन समुत्थितः ॥ ५४ ॥ परं ज्योतिर्ब्रह्मरूपं प्राप्य
वाक्योत्थबोधतः ॥ स्वेन वास्तवरूपेण निर्द्वंते नावभासते ॥ ५५ ॥ स्वतः साक्षी संप्रसादः कालुष्येण विवर्जनात् ॥ अवि-
द्यया स्यात्कालुष्यं देहतादात्म्यविभ्रमात् ॥ ५६ ॥ जागरे स्थूलसूक्ष्माभ्यां तादात्म्याद्व्याधयोऽखिलाः ॥ आधयश्चास्य संतीदं
महत्कालुष्यमिष्यते ॥ ५७ ॥ ईषत्कलुष्यता स्वप्ने सूक्ष्ममात्राभिमानतः ॥ सुप्तौ तेनापि हीनत्वादयमात्मा प्रसीदति ॥ ५८ ॥
कालुष्यबीजमज्ञानमस्त्यत्रार्थविवेचिनः ॥ वीजेनापि विहीनत्वात्सम्यगेव प्रसीदति ॥ ५९ ॥ स्वतः साक्षी संप्रसाद-
स्तत्स्वरूपानुभूतये ॥ समुत्थानं भवेदस्य देहादिभ्यो विवेचने ॥ ६० ॥ समुत्थितस्य जीवत्वनिवृत्त्यै ब्रह्मरूपताम् ॥
महावाक्यानि सर्वाणि बोधयंत्यतियत्नतः ॥ ६१ ॥ परं ज्योतिर्ब्रह्मरूपं प्राप्य वाक्यार्थबोधतः ॥ उत्तमः पुरुषः स
स्याद्यः पुराऽक्षिणि वर्णितः ॥ ६२ ॥ देहादज्ञानतः कार्यात्कारणाच्चायमुत्तमः ॥ जीवत्वहानाद्ब्रह्मत्वभावाच्चोत्तमतोचिता
॥ ६३ ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ ६४ ॥ उत्तमः पुरुष-
स्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ इत्याह भगवान्कार्यकारणाभ्यां तमुत्तमम् ॥ ६५ ॥ उत्तमोऽयं पुमान्मूढप्राणिनामपि
विद्यते ॥ तत्र तत्त्वविदः कोऽतिशयः स्यादिति चेच्छृणु ॥ ६६ ॥ स तूत्तमब्रह्मरूपं तत्त्ववित्स्वात्मवस्तुनि ॥ पर्येति स्वात्मबु-
ध्यैतं सर्वदेहस्थमीक्षते ॥ ६७ ॥ इंद्रराजादिदेहेषु नानाखाद्यानि भक्षयन् ॥ बालैः साकं हसन्स्त्रीभिः कदाचिद्रमते सह ॥ ६८ ॥

यानैः क्वापि ज्ञातिभिश्च सहितो मोदते खलु ॥ न कदाचित्स्मरत्येतद्वपुर्जनसमीपगम् ॥ ६९ ॥ एतद्देहेन तादात्म्यभ्रांत्या दुःखमभूत्पुरा ॥ विवेकेन भ्रमेऽपेते तद्दुःखं नाद्य वीक्षते ॥७०॥ इंद्रराजादिदेहेषु न तादात्म्यं पुरापि च ॥ अतो न तद्देहदुःखशंकाऽप्यस्य न विद्यते ॥ ७१ ॥ सुखानि तद्देहगानि साक्षी सर्वाण्यवेक्षते ॥ साक्ष्यात्मत्वाभिमानी सन् ज्ञानी तान्यभिमन्यते ॥ ७२ ॥ दुःखान्यपीक्षते साक्षी तथाप्येतेषु तत्त्ववित् ॥ नाभिमानमुपादत्ते दुःखानां मायिकत्वतः ॥ ७३ ॥ ब्रह्मानंदस्य लेशाः स्युरानंदा विषयोत्थिताः ॥ अतस्तत्त्वविदः पक्षपातो ह्येतेषु विद्यते ॥ ७४ ॥ पुण्यमेवामुमाप्नोति न देवान्पापमाप्नुयात् ॥ इति श्रुत्यंतरं ब्रूते सुखं सर्वात्मदर्शिनः ॥ ७५ ॥ प्रजाः शोचंति यत्किंचित्तासामेव भवेदिदम् ॥ न सर्वात्मदृशोऽस्तीति प्राहैतदपि सा श्रुतिः ॥ ७६ ॥ सर्वात्मत्वेऽपि देहादिदोषलेपो न मेऽस्ति हि ॥ अदुष्टा सूर्यभा यद्वच्चंडालादिस्पृगप्यसौ ॥ ७७ ॥ ब्रह्माद्याः स्थावरांता ये प्राणिनो मे वपुः स्मृताः ॥ कामक्रोधादयो दोषा जायेरन्मे कुतोऽन्यतः ॥ ७८ ॥ इत्याचार्या ब्रह्मबोधकुशला अभवन्पुरा ॥ सुखमात्रग्राहिणोऽत्र दृष्टांताः संत्यनेकशः ॥ ७९ ॥ वृक्षे मधुकरः पुष्परसं गृह्णाति नेतरत् ॥ यतिर्भिक्षामुपादत्ते नाशौचं कस्यचिद्गृहे ॥ ८० ॥ मूर्खस्यापि सुखे पक्षपातोऽस्तीत्युच्यते यदि ॥ तर्हि तस्य प्रसिद्ध्यर्थं तत्त्वं सोऽप्यवगच्छतु ॥ ८१ ॥ तत्त्वे बुद्धे स्वदेहेन तादात्म्यं न स्मरत्यसौ ॥ तेन दुःखे विनष्टेऽथ सुखमेव सदेक्षते ॥ ८२ ॥ तादात्म्यस्याऽस्मृतौ देहनिर्वाहो नेति चेच्छृणु ॥ अश्वादिनेव प्राणेन प्रेरितं रक्ष्यते वपुः ॥ ८३ ॥ रथे प्रयोगयोग्योऽश्वः शिक्षितः सारथिं विना ॥ स्वयमेव सदाभ्यासाद्गंतव्यं प्रापयेत्खलु ॥ ८४ ॥ ईश्वरेणास्य देहस्य प्रेर-

---

१ अश्वादिभिः । २ दुःखं ।

णाय नियोजितः ॥ प्राणस्तद्भोगदेशेऽमुं देहं नयति कर्मणा ॥ ८५ ॥ गर्भस्थानां च बालानां निर्वाहो वपुषो यथा ॥ जीवन्मु-
क्तस्य देहेऽपि निर्वाहः स्यात्तथा न किम् ॥ ८६ ॥ समाधावात्मरूपेण व्युत्थाने भोग्यरूपतः ॥ सर्वानंदान्सदा भुंक्ते मुक्त-
स्यातिशयो ह्ययम् ॥ ८७ ॥ मुक्तेन बुद्धः साक्ष्येष सर्वाक्षेषु विभाव्यताम् ॥ तत्तदिंद्रियसंयुक्तत्रिपुटीं भासयत्यसौ ॥ ८८ ॥
भासमाने साक्षितत्त्वे तद्भासा भास्यमिंद्रियम् ॥ चक्षुर्वियत्यभिव्याप्य रूपं सर्वं प्रकाशयेत् ॥ ८९ ॥ द्रष्टाहंकृत्यवच्छिन्नो
दर्शनं चक्षुषः क्रिया ॥ दृश्यं रूपमियं सर्वा त्रिपुटी भाति साक्षिणि ॥ ९० ॥ साक्षिणो भासकत्वेऽपि रूपगंधादिभित्तये ॥
चक्षुर्घ्राणाद्यक्षजातं सर्वसाधारणं मनः ॥ ९१ ॥ जिघ्राणीममहं गंधमित्यादि त्रिपुटीमिमाम् ॥ सदा भासयते साक्षी स
एवात्मोत्तमः पुमान् ॥ ९२ ॥ मनोऽस्य दैवं चक्षुः स्यात्कालत्रयविभासनात् ॥ तेन भुंक्ते ब्रह्मलोकस्थितान्कामान्निजात्मनि
॥ ९३ ॥ देवाः सर्वे तमात्मानमुपास्य प्राप्नुवंत्यमून् ॥ कामांल्लोकांश्चात्मतत्त्वं बुध्वा सर्वात्मतां जगुः ॥ ९४ ॥ अन्योऽपि
यस्तमात्मानमन्विष्य गुरुशास्त्रतः ॥ स्वानुभूत्या विजानाति स तानाप्नोति देववत् ॥ ९५ ॥ प्रजापतिरुवाचेत्थमिंद्रायेत्थं पुनः
पुनः ॥ एकाधिकं वर्षशतं सेवित्वाऽसौ च लब्धवान् ॥ ९६ ॥ गुरुशुश्रूषया पापं विद्यायाः प्रतिबंधकम् ॥ अपैति विद्या लब्धा
स्यादित्यत्रेंद्रो निदर्शनम् ॥ ९७ ॥ सर्वज्ञेनोपदिष्टापि प्रतिबंधक्षयं विना ॥ न लभ्यतेऽत्र दृष्टांतो विरोचन उदीरितः ॥ ९८ ॥
गुरुः कारुणिको भूत्वा सोढ्वायासं पुनः पुनः ॥ प्रजापतिरिव प्राप्ताननुगृह्णीत सर्वथा ॥ ९९ ॥ प्रजापतेरियं विद्या कथितानु-
ग्रहाद्गुरोः ॥ सच्छिष्याननुगृह्णातु विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १०० ॥ ॥ इति श्रीविद्यारण्यमुनिकृते अनुभूतिप्रकाशे छांदोग्ये
प्रजापतिविद्याप्रकाशोऽनाम पंचमो ध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्वात्रिंशद्वर्षाणि तपसेऽवसत् ॥ पूर्वोपदिष्टं भूयोऽपि ब्रवीमीत्याह तं गुरुः ॥ ३४ ॥ जाग्रति स्थूलदेहेन सांकर्यं शक्यते ततः ॥ स्वप्ने यश्चरतीवाऽसौ साक्ष्यात्मेत्यवगम्यताम् ॥ ३५ ॥ आंध्यरोगादयो दोषाश्छायायां देहबिंबगाः ॥ भांति स्वप्ने तु नैवेति तुष्टो वव्राज पूर्ववत् ॥ ३६ ॥ मन्वानः सन्नन्यदोषानपश्यत्स्वप्नमात्मनि ॥ चोरव्याघ्रादयो घ्नंतीत्यादीनागत्य चाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ स्वप्नेऽपि वासनादेहः शंक्येतेति सुषुप्तिगम् ॥ साक्षिणं प्रोक्तवांस्तस्मै द्वात्रिंशद्वर्षसेविने ॥ ३८ ॥ तुष्टोऽगच्छत्सुषुप्तिस्थे जाड्यं दोषमवैक्षत ॥ विनष्टसदृशः सुप्तावात्मेत्यागत्य चाब्रवीत् ॥ ३९ ॥ अमूर्तं कारणं देहं बोद्धुं पापक्षयादसौ ॥ शक्तोऽभूदिति संतुष्टः पुनः प्रोवाच तं गुरुः ॥ ४० ॥ पंचवर्षाणि सेवस्व पापशेषक्षयाय ते ॥ इत्युक्त्वा सेवते तस्मै गुरुः स्पष्टमुपादिशत् ॥ ४१ ॥ मघवन् यत्त्वया बुद्धं शरीरं तत्रिधा स्थितम् ॥ स्थूलं सूक्ष्मं कारणं च तत्तु सर्वं विनश्वरम् ॥ ४२ ॥ अनश्वरात्मतत्त्वस्य प्रवेष्टुर्जीवरूपतः ॥ भोगाधिष्ठानमेवैतद्वपुर्नास्यात्मताऽस्ति हि ॥ ४३ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु भासयेद्यो वपुस्त्रयम् ॥ स साक्ष्यात्मा ब्रह्मताऽस्य सुखदुःखादिवर्जनात् ॥ ४४ ॥ आत्मनः प्रतिबिंबो यः सोऽयं देहे प्रविष्टवान् ॥ प्रतिरूपो बभूवेति श्रुत्यंतरसमीरणात् ॥ ४५ ॥ स भोक्ता त्रिषु देहेषु तादात्म्यमभिमन्यते ॥ सशरीरः स्वकर्मोत्थे भुंक्तेऽवश्यं प्रियाप्रिये ॥ ४६ ॥ अशरीरं साक्षिणं तु स्पृशेते न प्रियाप्रिये ॥ संसारतदभावौ द्वौ सुस्थितौ कर्तृसाक्षिणोः ॥ ४७ ॥ एवं व्यवस्थितेऽप्यज्ञः कर्तृदेहेषु साक्षिणम् ॥ अशरीरं प्रवेश्याशु सुखं दुःखं च मन्यते ॥ ४८ ॥ विवेके सति साक्ष्येव शरीरेभ्यः समुत्थितः ॥ स्वाभाविकेन ब्रह्मात्मरूपेण व्यवतिष्ठते ॥ ४९ ॥ अस्मिन्नर्थे साक्षितुल्या दृष्टांता देहवर्जिताः ॥ वाय्वभ्रविद्युतां नास्ति हस्तपादादिमद्वपुः ॥ ५० ॥ अदेहा वृष्टिसिद्ध्यर्थमाकारान्कांश्चिदाप्नुवन् ॥ वृष्टिनिष्पादक-

तं मन्वते बुधाः ॥ १७॥ यदुक्तं लक्षणं तन्नु कौटस्थ्यादक्षरं भवेत् ॥ तद्यया वेद्यते सेयं परा विद्येति कीर्तिता ॥ १८॥ न
युक्तं भूतयोनित्वं साधनांतरवर्जनात् ॥ एकस्माच्चेतनाद्भूरिजडानामप्यसंभवात् ॥ १९ ॥ वह्व्यौषध्यो यथैकस्या भूमेर्जाता
यथा जडाः ॥ केशाश्चेतनतो जातास्तथा त्वक्षरतो जगत् ॥ २० ॥ ऊर्णनाभिर्यथा तंतून् सृजते संहरत्यपि ॥ अन्यानपेक्ष-
स्तद्वत्स्यादक्षरस्यापि हेतुता ॥ २१ ॥ ब्रह्मणो जगदुत्पत्तेः क्रमोऽयमवगम्यताम् ॥ वक्ष्यमाणेन तपसा ब्रह्मादावुपचीयते
॥ २२ ॥ अंकुरोत्पादकं बीजमुच्छूनं स्याद्यथा जलात् ॥ सृज्यस्य बुद्ध्या संयुक्तं स्याद्ब्रह्मोपचितं तथा ॥ २३ ॥ भोग्यत्र-
गांकुराख्यं यदन्नं तज्जायते ततः ॥ अव्याकृतं व्याचिकीर्षावस्थमन्नमिहोच्यते ॥ २४ ॥ तस्मादन्नात्क्रियाशक्तिः प्राणो
ज्ञानस्य साधनम् ॥ मनश्चाजायत स्थूलं सत्याख्यं भूतपंचकम् ॥ २५ ॥ ततो भूम्यादयो लोका ज्योतिष्टोमादिकर्मसु ॥
अमृताख्यं स्वर्गफलमित्थं सर्वमजायत ॥ २६ ॥ ब्रह्मैव जगदाकारं स्याच्चेत्तद्विकृतं भवेत् ॥ नो चेज्जगन्न जायेतेत्यत्र प्रति-
विधीयते ॥ २७ ॥ निरुपाधि ब्रह्मतत्त्वं जगदाकारभाङ्न हि ॥ मायोपाधिक एवायं सर्वज्ञः सृजते जगत् ॥ २८ ॥ सामा-
न्यवृत्त्या सर्वज्ञो विशेषेण च सर्ववित् ॥ ज्ञानमेव तपोऽस्यास्माज्जगद्वेदाद्यजायत ॥ २९ ॥ जगत्कारणमद्वैतं ज्ञातव्यं परवि-
द्यया ॥ ज्ञातेऽस्मिन्सर्वजगतस्तत्त्वं यत्तद्विबुध्यते ॥ ३० ॥ अपरा वेदविद्या तु कर्मानुष्ठानमार्गतः ॥ साधनं परविद्यायाः
सत्यं तत्कर्मणः फलम् ॥ ३१ ॥ काम्यकर्मफलं स्वर्गो नित्यकर्मफलं धियः ॥ शुद्धिस्तच्चोभयं कर्म कृत्वावश्यमवाप्नुयात्
॥ ३२ ॥ हे सत्यकामाः कर्माणि मंत्रब्राह्मणदर्शिनः ॥ कुरुध्वमेष वः पंथा भोगमोक्षप्रसिद्धये ॥ ३३ ॥ अग्निहोत्रं जुहो-

त्यादौ कुर्याद्दर्शादिकानथ ॥ तदभावे जन्मसु स्यात्सप्तस्वेतस्य दुर्गतिः ॥ ३४ ॥ काल्यादिवह्निजिह्वासु होतारं तं यथाविधि ॥ आहुत्याख्या देवतास्ता इंद्रलोके नयंति हि ॥ ३५ ॥ प्रियं वदंत्य एहीति वहंत्यः सूर्यरश्मिभिः ॥ पुण्यार्जितो लोक एष इत्युक्त्वा प्रापयंति तम् ॥ ३६ ॥ काम्यकर्मफलं प्रोक्तमीश्वरार्पितकर्मणः ॥ फलं संसारहेयत्वबुद्धिः साथ विविच्यते ॥ ३७ ॥ क्षुद्रायास्तरणं नद्याः प्रसिध्यत्यदृढैः प्लवैः ॥ न समुद्रस्य यज्ञश्च तद्वच्छिथिलसाधनम् ॥ ३८ ॥ तेनाप्नोति स्वर्गमात्रं न तु मोक्षं तथा सति ॥ कर्मनिष्ठा जरामृत्यू प्राप्नुवंति पुनः पुनः ॥ ३९ ॥ ज्ञानवद्वैदिकत्वेन कर्मणो मुक्तिहेतुता ॥ अस्तीति चेन्न संसारमूलहेत्वनिराकृतेः ॥ ४० ॥ अविद्या संसृतेर्मूलमेतस्यामेव कर्मिणः ॥ वर्तंते न तु जानंति ब्रह्मात्मानं सदद्वयम् ॥ ४१ ॥ पंडितंमन्यतां प्राप्ताः कर्मकांडार्थवेदनात् ॥ गुरुश्च तादृगेवातो ह्यंधनीतांधवत्स्थिताः ॥ ४२ ॥ अहं यज्वा वाजपेयराजसूयादिभिर्मखैः ॥ कृतार्थ इति रागेण मत्वा भोगक्षये पतेत् ॥ ४३ ॥ वरिष्ठं कर्म मत्वास्माच्छ्रेयोऽन्यन्नैव वेत्त्यसौ ॥ स्वर्गादागत्य विप्रत्वं प्राप्नोति श्वादिजन्म वा ॥ ४४ ॥ कर्मांतरं चेद्रम्यं स्याद्विप्रत्वं श्वादितान्यथा ॥ असारतामिमां वेत्ति शुद्धधीर्नित्यकर्मभिः ॥ ४५ ॥ उपासको ब्रह्मलोकं प्राप्नोत्यावृत्तिवर्जितम् ॥ तथापि भूयानायासो मुक्तिश्चास्य विलंबते ॥ ४६ ॥ परीक्ष्य कर्मजाँल्लोकान्कर्मणा मुक्त्यसंभवात् ॥ विरक्तो ब्रह्मबोधार्थं गुरुमेति यथाविधि ॥ ४७ ॥ वेदांतानामनेकत्वात् संशयानां बहुत्वतः ॥ वेद्यस्याप्यतिसूक्ष्मत्वान्न जानाति गुरुं विना ॥ ४८ ॥ श्रवणान्मननाद्ध्यानादप्युपायाद्गुरूदितात् ॥ अज्ञानसंशयौ जह्याद्विपरीतां च भावनाम् ॥ ४९ ॥ गुरुश्च योग्यशिष्याय विद्यामक्षरबोधिनीम् ॥ ब्रूयात्स्वकीयविद्यायाः

१ काली २ कराली ३ मनोजवा ४ सुलोहिता ५ सधूम्रवर्णा ६ स्फुलिंगिनी ७ विश्वरुचिः ।

संप्रदायप्रवृत्तये ॥ ५० ॥ तदेतदक्षरं सत्यं मायाशक्तिसमन्वितम् ॥ तस्मात्सर्वे समुत्पन्ना विस्फुलिंगा यथाग्नितः ॥ ५१ ॥ अक्षरात्मा स्वयं ज्योतिर्मायारूपाक्षरात्परः ॥ अचिंत्यशक्तिरनृता मायास्मिन्कल्पयेज्जगत् ॥ ५२ ॥ मायाविनोऽस्मात्प्राणादि वियदादि च जायते ॥ ततो विराडभूत्तस्मिन्नवशिष्टमभूज्जगत् ॥ ५३ ॥ पुरुषो मायया सर्वजगद्रूपेण भासते ॥ सर्वं पुरुष एवातो वस्तुतत्त्वावलोकने ॥ ५४ ॥ देहत्रयगुहायां यच्चैतन्यं साक्षि विद्यते ॥ एतत्सर्वात्मकं ब्रह्मेत्येवं बुद्ध्वा तमो नुदेत् ॥ ५५ ॥ अज्ञोऽहमिति तादात्म्यमज्ञानस्यात्मताऽस्ति यत् ॥ अविद्याग्रंथिरेव स्यात्स च बोधाद्विकीर्यते ॥ ५६ ॥ आविर्भूतं स्वयं भानात्स्वत्वात्सन्निहितं च यत् ॥ ब्रह्मास्मिन्कल्पितं सर्वमिति धीर्बोध उच्यते ॥ ५७ ॥ सा धीश्चेन्न स्थिरा तर्हि प्रणवेन विचिंतयेत् ॥ बाणेन विध्यते लक्ष्यं विध्येद्ब्रह्म तथा धिया ॥ ५८ ॥ धीर्बाणो धनुरोंकारो ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥ अप्रमत्तेन वेद्धव्यं लग्ना ब्रह्मणि धीर्भवेत् ॥ ५९ ॥ दृढं लग्नं बालशल्यमाकृष्टमपि नाव्रजेत् ॥ मुक्तशल्यः समागच्छेद्बाण एव वृथा यथा ॥ ६० ॥ ब्रह्मसंलग्नधीरेवं स्वयं नायाति कुत्रचित् ॥ किंत्वकिंचित्करं चक्षुराद्येवायाति बाह्यतः ॥ ६१ ॥ दर्शनादिक्रियाः कुर्वन् यथापूर्वं य इंद्रियैः ॥ सिध्यसिद्धी न जानाति जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ६२ ॥ पंचीकृतोक्तमार्गेण[1] प्रणवध्यानमाचरेत् ॥ ततो जगदधिष्ठानमेकमेव सदेक्ष्यते ॥ ६३ ॥ लौकिकीर्वैदिकीश्चान्याः सर्वा वाचः परित्यजेत् ॥ ध्यायेच्चेद्ब्रह्म तस्यात्र धीग्रंथ्यादि विनश्यति ॥ ६४ ॥ भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ ६५ ॥ परमव्याकृतं यस्मादवरं स्याच्चिदात्मनः ॥ दृष्टे तस्मिन्नहंकारचितोर्ग्रंथिर्विभिद्यते ॥ ६६ ॥ अहंकारस्य

[1] पंचीकरणग्रंथोक्तमार्गेण ।

ब्रह्मविद्यां शौनकाय यामुवाचांगिरा मुनिः ॥ अथर्वणे मुंडकेऽसौ विशदीकृत्य वक्ष्यते ॥ १ ॥ चतुर्मुखादिके संप्रदाये यो मुनिरंगिराः ॥ उपसद्य यथाशास्त्रमेतं पप्रच्छ शौनकः ॥ २ ॥ एकस्मिन्विदिते सर्वे विज्ञातमिति वैदिकी ॥ प्रसिद्धिरस्ति तद्वस्तु किं स्यान्निश्चित्य मे वद ॥ ३ ॥ शृणु विद्ये उभे तावद्वेदितव्ये परापरे ॥ पृष्टं वस्तु तयोर्मध्ये गम्यते परविद्यया ॥ ४ ॥ षडंगसहिता वेदा विज्ञायंते यया धिया ॥ सा धीरपरविद्या स्याद्ब्रह्मधीस्तु परा मता ॥ ५ ॥ उपनीतेन विज्ञेया वेदाः सर्वे न तावता ॥ ब्रह्मधीः किंतु वैराग्ये स्यादाचार्योपदेशतः ॥ ६ ॥ वैदिक्यप्यधिकारस्य भेदादुक्ता पृथक् परा ॥ विप्राः परिव्राजकाश्च तिष्ठंतीति यथा तथा ॥ ७ ॥ यस्यामपरविद्यायां कर्माण्युक्तानि साधकाः ॥ कुर्वंति कर्मभिः शुद्धिं परविद्या करोति हि ॥ ८ ॥ परया चाक्षरं ज्ञेयमेतस्मिन्विदिते सति ॥ सर्वं जगद्भवेद्बुद्धं तस्य सर्वात्मकत्वतः ॥ ९ ॥ न विनानुष्ठितं कर्म वेदनं पर्यवस्यति ॥ ब्रह्म धीस्तावतैव स्यात्फलदेति परा मता ॥ १० ॥ तद्वेद्यमक्षरं कीदृगिति चेदभिधीयते ॥ ज्ञानेंद्रियैर्न विज्ञेयं ग्राह्यं कर्मेंद्रियैर्न वा ॥ ११ ॥ न गोत्रं काश्यपाद्यस्ति वर्णः शुक्लादिकश्च न ॥ न ज्ञानेंद्रियमस्त्यस्य नापि कर्मेंद्रियं तथा ॥ १२ ॥ नित्योऽक्षरपदार्थोऽयं तद्विनाशानिरूपणात् ॥ विभुर्विविधभावित्वात्तच्च सर्वात्मकत्वतः ॥ १३ ॥ आकाशवत्सर्वगोऽतः परिच्छेदो न देशतः ॥ न कालतोऽपि नित्यत्वाद्विभुत्वान्नापि वस्तुतः ॥ १४ ॥ सर्वगस्याऽपि सूक्ष्मत्वादक्षाऽगोचरतोदिता ॥ परिमाणाल्पता नात्र सौक्ष्म्यं दुर्लक्ष्यता तु तत् ॥ १५ ॥ हस्तग्राह्यो घटः स्थूलो ध्वनिः सूक्ष्मस्तदग्रहात् ॥ स्वरूपसौक्ष्म्यमेतत्स्यादक्षरेऽपि भवेदिदम् ॥ १६ ॥ धनस्येव व्ययो नास्य विक्रियादेरसंभवात् ॥ स्थिरजंगमभूतानां हेतुं

१ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति । २ द्वे परापरे वैदिक्यौ ।

कामैस्तत्रतत्र प्रजायते ॥ जीवन्नेवात्मवित्सर्वकामानां लयमाप्नुयात् ॥ ८३ ॥ न वेदपाठबाहुल्यान्न बहुश्रुतितस्तथा ॥ आत्मा लभ्योऽथ देवोऽयं वृणुते तेन लभ्यते ॥ ८४ ॥ ईश्वरानुग्रहादेव भवेदद्वैतवासना ॥ तस्माद्ब्रह्मार्पितं कर्म कुर्यादीश्वरतुष्टये ॥ ॥ ८५ ॥ ईशानुग्रहयुक्तस्य सच्चिदानंदलक्षणाम् ॥ तनुं विवृणुते स्वीयां परमात्मा ह्यशेषतः ॥ ८६ ॥ श्रवणं मननं ध्यानं यस्य न प्रबलं भवेत् ॥ प्रमादो वास्ति विषयासक्त्यात्मा न स बुध्यते ॥ ८७ ॥ तपो नास्त्याश्रमोपेतं यस्य शुद्धा न तस्य धीः ॥ संपत्त्या श्रवणादीनामसौ ज्ञानेन तृप्यति ॥ ८८ ॥ वेदांतधीनिश्चितार्थाः संन्यासाच्छुद्धबुद्धयः ॥ ब्रह्मदृष्टौ स्थिराश्चांते मुच्यंते मूलकारणात् ॥ ८९ ॥ संसारिणां देहपातोऽपरांतः पुनरुद्भवात् ॥ परांतो विदुषां देहपातः पुनरनुद्भवात् ॥ ९० ॥ परांतकाले मुक्ता ये ब्रह्मत्वात्ते परामृताः ॥ कलाः पंचदशैतेषां लीयंते स्वस्वकारणे ॥ ९१ ॥ प्राणः श्रद्धा खादिभूतपंचकं चेंद्रियं मनः ॥ अन्नवीर्यतपोमंत्राः कर्म लोकाश्च ताः कलाः ॥ ९२ ॥ वागादीननुगृह्णंति वह्न्यादेः शक्तयः पुरा ॥ ताश्च देवानेव यांति स्वानुग्राह्यविलेपनात् ॥ ९३ ॥ अनारब्धानि कर्माणि विज्ञानमयनामकः ॥ कर्ता च विद्यया लीनः स्वस्मिन्काठिन्यवद्द्रुते ॥ ९४ ॥ अब्धावस्तं यांति नद्यो नामरूपे विहाय हि ॥ तथा विद्वान्नामरूपान्मुक्तो याति परं पदम् ॥ ९५ ॥ यः कोऽपि ब्रह्म वेत्त्येष ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ अब्रह्मवित्तस्य कुले न स्यादेतद्द्विबोधतः ॥ ९६ ॥ शोकं तरति पाप्मानमपि धीग्रन्थितोऽखिलात् ॥ मुक्तो ब्रह्मात्मबोधेन भवत्येवामृतोऽखिलः ॥ ९७ ॥ क्रियावंतः श्रोत्रिया ये सगुणब्रह्मचिंतकाः ॥ तेषामेव ब्रह्मतत्त्वविद्यामेतां वदेद्बुधः ॥ ९८ ॥ अंगिराः शौनकायैतत्सत्यं ब्रह्मोपदिष्टवान् ॥ नमस्कृत्य

१ अनुगृह्णाति । २ प्रकाशयति । ३ आश्रमेण संयुक्तं तपो यस्य नास्ति । ४ अज्ञानात् ।

ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्यामवाप्नुयात् ॥ ९९ ॥ शौनकस्य ब्रह्मविद्या विस्पष्टमुपवर्णिता ॥ तुष्टोऽस्माननुगृह्णातु विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १०० ॥ इति श्रीविद्यारण्यविरचिते अनुभूतिप्रकाशे मुंडकोपनिषद्विवरणो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

अथर्वणे पिप्पलादः षण्मुनिभ्यो यदब्रवीत् ॥ तत्सर्वं प्रविविच्याऽत्र प्रवक्ष्यामि पृथक् पृथक् ॥ १ ॥ मुनयो वेदतात्पर्यात्सगुणब्रह्मचिंतकाः ॥ परं ब्रह्माऽपेक्षमाणाः समिद्धस्ता गुरुं ययुः ॥ २ ॥ गुरूपसत्तिसंपूर्त्यै वर्षं गुर्वंतिकेऽवसन् ॥ सम्यक् फलति विद्यैषा वार्षिक्या गुरुसेवया ॥ ३ ॥ कात्यायनोऽपृच्छदादौ स्थूलदेहजनिक्रमम् ॥ फलं त्वपरविद्यायास्तत्र स्पष्टीभविष्यति ॥ ४ ॥ कर्मोपास्तिश्चापरस्यां विद्यायां श्रूयते द्वयम् ॥ तत्फलं जन्मकष्टं तदित्यभिप्रेत्य वर्ण्यते ॥ ५ ॥ प्रजापतिः प्रजाकामो विराट्सृष्टेरनंतरम् ॥ स्रष्टव्यालोचनाख्यं तत्तपः कृत्वाऽसृजत्प्रजाः ॥ ६ ॥ भोग्यभोक्त्रात्मकं द्वंद्वं रयिप्राणाख्यमादितः ॥ सृष्ट्वाऽभिमानिनौ देवौ चंद्रादित्यौ च सृष्टवान् ॥ ७ ॥ मूर्तमोषध्यादि भोग्यं शब्दगंधरसादिकम् ॥ अमूर्तमनयोर्वृद्धिं देवश्चंद्रः करोति हि ॥ ८ ॥ आदित्य उद्यन्भोक्तॄणां तत्तद्दिग्वर्तिनामिमान् ॥ प्राणान्प्रवर्तयेद्भोक्तॄनेतेऽन्नं भुंजते ततः ॥ ९ ॥ चंद्रस्थितिमहोरात्रं सूर्यः संपादयत्यतः ॥ तत्समूहस्वरूपोऽसौ कालः संवत्सरोऽभवत् ॥ १० ॥ यद्यदुत्पद्यते तत्तत्स्यादुपाधिः प्रजापतेः ॥ प्रजापतिर्वत्सरात्मा स पुनर्द्विविधोऽभवत् ॥ ११ ॥ अभूतां वत्सरांशौ द्वावयने दक्षिणोत्तरे ॥ चंद्रादित्यौ तत्र देवौ दक्षिणोत्तरमार्गयोः ॥ १२ ॥ इष्टापूर्तकृतश्चंद्रं यांति दक्षिणमार्गतः ॥ आवर्तंते पुनस्तत्र क्रममुक्तिर्न

१ कात्यायनभार्गवकौशल्यगार्ग्यसत्यकामभारद्वाजेभ्यः । २ अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनम् । अतिथिर्वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥ १ ॥ वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमित्येतत्पूर्तमित्यभिधीयते ॥ २ ॥

विद्यते ॥ १३ ॥ योगिनः सगुणध्यानाद्रविमुक्तरमार्गतः ॥ गत्वा तन्मंडलं भित्त्वा ब्रह्मलोकं व्रजंति हि ॥ १४ ॥ आसीत्प्रजापतिर्मासः पक्षौ शुक्लेतराविह ॥ यौ तयोश्च रविश्चंद्रोऽभिमंतारावुभौ स्थितौ ॥ १५ ॥ रविध्यायी तु कृष्णेऽपि कुर्वन् शुक्लफलं व्रजेत् ॥ शुक्लपक्षे फलाधिक्यं शास्त्रोक्तं काम्यकर्मणाम् ॥ १६ ॥ प्रजापतिरहोरात्ररूपोऽभूदह्नि देवता ॥ रविश्चंद्रो रात्रिदेवो रात्रावेव रविस्ततः ॥ १७ ॥ भोक्तृभोग्यात्मकं द्वंद्वं सृष्ट्वाऽप्यैष प्रजापतिः ॥ अन्नरूपोऽभवत्तस्मादन्नाद्रेतस्समुद्भवः ॥ १८ ॥ रेतसोऽमूः प्रजा जाता रेतस्सेकं प्रजापतेः ॥ व्रतं चरंति चेत्पुत्रं पुत्रीं चोत्पादयंति हि ॥ १९ ॥ ब्रह्मचर्यरता ऊर्ध्वरेतसो ब्रह्मचिंतकाः ॥ ब्रह्मलोकं व्रजंत्यन्ये निस्तपस्का न यांति तम् ॥ २० ॥ कात्यायनेन यत्पृष्टं हेयं जन्म तदीरितम् ॥ भार्गवः सूक्ष्मदेहस्य स्थूलेऽप्राक्षीद्विवेचनम् ॥ २१ ॥ तस्मिन्विवेचिते स्थूलस्यानात्मत्वं स्फुटं भवेत् ॥ धारको द्योतकः श्रेष्ठ इत्यप्राक्षीदसौ त्रयम् ॥ २२ ॥ देवाः कति स्थूलदेहं धारयंत्यत्र धारणम् ॥ द्विविधं जननं तस्य प्रेरणं चेति तद्द्वयम् ॥ २३ ॥ ज्ञानवर्गे क्रियावर्गे स्थिताः के भासयंति तम् ॥ प्रेरणाख्ये धारणेऽस्मिन् श्रेष्ठो देवेषु को भवेत् ॥ २४ ॥ काठिन्यं च द्रवोष्णत्वे चलनं छिद्रमित्यमी ॥ दृश्यंतेंऽशाः पंचभूतजन्योऽतो देह इष्यते ॥ २५ ॥ वाक्पाण्यादिः क्रियावर्गः क्रियां कुर्वन्न भासयेत् ॥ ज्ञानवर्गो मनश्चक्षुरादिको भासयेद्वपुः ॥ २६ ॥ प्रेरणाख्यां धारणां तु प्राण एव करोति हि ॥ भूतेंद्रियाभिमानिन्यो देवता गर्वमाप्नुवन् ॥ २७ ॥ वयं देहमवष्टभ्य प्रेरयामो गृहादिषु ॥ प्राणदेवोऽन्यदेवानामेतं गर्वं न्यवारयत् ॥ २८ ॥ यूयं मा प्राप्नुत भ्रांतिमहमेवात्र पंचधा ॥ प्राणापानादिभिर्भोगैर्धारयामि ह्यदो वपुः ॥ २९ ॥ तानविश्वसतो देवान्विश्वासयितुमेष तु ॥ देहान्निर्गंतुमुद्युक्तो ह्यासन् देवाश्च विह्वलाः ॥ ३० ॥ स्थिते स्वराज्ञि तिष्ठंति

कर्तृत्वं चित्यध्यस्य तथा चितः ॥ स्फूर्तिं चाहंकृतौ ग्रंथिं कुर्यान्माया तयोर्दृढम् ॥ ६७ ॥ भिन्ने ग्रंथौ विवेकेन संशया ब्रह्मतत्त्वगाः ॥ छिद्यंते स्याद्भाविजन्महेतुकर्मक्षयस्तथा ॥ ६८ ॥ आनंदरूपं हृत्कोशे यद्भाति प्राणिनां सदा ॥ तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिर्द्रष्टव्यं तन्मुमुक्षुभिः ॥ ६९ ॥ भासका अपि सूर्याद्यास्तद्भासयितुमक्षमाः ॥ तस्मिन्नादौ भासमाने तद्भासा भासतेऽखिलम् ॥ ७० ॥ सर्वासु दिक्षु तद्भाति तस्मिन्नंतर्भवत्यदः ॥ जगत्ततः पृथङ्नास्ति तरंगादिर्जलाद् यथा ॥७१॥ जल-तत्त्वं तरंगादौ ब्रह्मतत्त्वं तथाऽखिले ॥ ततो ब्रह्मणि विज्ञाते विज्ञातं सकलं भवेत् ॥ ७२ ॥ अखंडैकरसं ब्रह्म समाधावेव भासते ॥ व्युत्थाने भोक्तृभोक्तारौ भासेते पक्षिवत् पृथक् ॥ ७३ ॥ वृक्षे पक्षी फलं भुंक्ते क्षुधितोऽन्यस्तु वीक्षते ॥ चिच्छा-यावानहंकारो भुंक्ते चिद्वीक्षते तथा ॥ ७४ ॥ बोधात्पुरा तु चिद्भ्रांत्या मग्ना भोक्तरि शोचति ॥ सा भ्रांतिर्भोक्तृनिष्ठैव तद्वि-वेकोऽपि भोऽक्तृगः ॥ ७५ ॥ भोगावांतरभेदौ हि भ्रांतितद्बाधकावुभौ ॥ इतरारोपवंत्तौ च चित्यध्यस्तौ न वास्तवौ ॥ ७६ ॥ विविनक्ति यदा भोक्ता पुण्यपापे तदास्य नो ॥ क्रीडत्यात्मन्यसौ ध्यानाद्द्यूतादौ मूढवत्सदा ॥ ७७ ॥ आत्मन्येव रतिं कुर्यात्सर्वदा नित्यकर्मवत् ॥ वरिष्ठो ब्रह्मवित्स्वेप व्यर्थक्षणविवर्जनात् ॥ ७८ ॥ सत्यं तपो ब्रह्मचर्यं विद्याधिकृतिकारणम् ॥ मुख्याधिकारी विद्यायां वरिष्ठो ब्रह्मविद्भवेत् ॥ ७९ ॥ न चक्षुषा नापि वाचा नान्यैरक्षैश्च गृह्यते ॥ न कर्मणा न तपसा विनांतर्मुखतां क्वचित् ॥ ८० ॥ ध्यानेनांतर्मुखो वाक्यांद्ब्रह्मात्मानमवेक्षते ॥ विशुद्धबुद्धिरात्मज्ञो यथा वक्ति तथा भवेत् ॥ ८१ ॥ भूतिकामो विभूत्यर्थमात्मज्ञं सर्वदार्चयेत् ॥ निष्कामस्तमुपासीनो वेत्ति ब्रह्मत्वमात्मनः ॥ ८२ ॥ कार्मश्रैष्ठ्यपरः

१ आरोप्य। २ तस्याःभ्रांत्याः। ३ जीवेशौ। ४ (–ब्रह्मवित् १ ब्रह्मविद्वरः २ ब्रह्मविद्वरीयान् ३ ब्रह्मविद्वरिष्ठः ४)। ५ तत्त्वमस्यादिवाक्यात्। ६ कामानेव श्रेष्ठत्वेन मन्यते यः सोऽपरः।

प्राणो धत्ते वाह्यमिदं जगत् ॥ ४८ ॥ पुनस्तद्देवतारूपः शारीरांश्चक्षुरादिकान् ॥ प्राणादीननुगृह्णातीत्याध्यात्मं धारणं भवेत् ॥ ४९ ॥ रवेरनुग्रहश्चक्षुष्यस्ति तद्वत्परेष्वपि ॥ अपानादिषु भूम्यादेरुपकारोऽस्ति शास्त्रतः ॥ ५० ॥ तेजोदेवतयोदानोऽनुगृहीतो यतस्ततः ॥ शारीरौष्ण्ये प्रशांतेऽस्माद्देहाद्देहांतरं व्रजेत् ॥ ५१ ॥ मनस्येकीभवंत्यादाविंद्रियाणि तदात्मनः ॥ यं देहं भावयेत्तत्र याति प्राणः स जीवकः ॥ ५२ ॥ षट्सु प्रश्नेषु निर्णीतं प्राणं ध्यायति यः पुमान् ॥ सोपाधिकब्रह्मवेदी स क्रमेण विमुच्यते ॥ ५३ ॥ ब्रह्मलोकांतसंसारोऽपरविद्याफलं ततः ॥ गार्ग्यस्तु परविद्यार्थं पंच प्रश्नानवोचत ॥ ५४ ॥ कानि स्वपंति कान्यत्र जाग्रति स्वप्नदृक्च कः ॥ सुप्तौ सुखं भवेत्कस्य जगत्कस्मिन्विलीयते ॥ ५५ ॥ दशेंद्रियाणि वाह्यानि स्वपंत्यंतर्धिया सह ॥ रश्मयोऽस्तं यथा यांति संध्यायां रविणा सह ॥ ५६ ॥ श्रवणादिक्रिया नैव सुप्तत्वादिति गम्यते ॥ तदापि जाग्रति प्राणाः श्वासादेरविलोपनात् ॥ ५७ ॥ जाठराग्निः पटुर्भूत्वा भुंक्ते जरयते तदा ॥ प्राणान् यागाग्निरूपेण ध्यात्वा यागफलं व्रजेत् ॥ ५८ ॥ वाह्याक्षाणामुपरमे मनोऽनुपरतं यदा ॥ जीवात्मा तदुपाधिः सन् सदा स्वप्नमवेक्षते ॥ ५९ ॥ नाडीषु संचरञ्जीवो नानाजन्मभिरर्जिताः ॥ वासना वीक्षते सोऽयं स्वप्न इत्यभिधीयते ॥ ६० ॥ हृच्छिद्राण्यावृतानि स्युः सुप्तौ पित्ताख्यतेजसा ॥ चित्तोपाधिकजीवोऽपि पित्तेनात्राभिभूयते ॥ ६१ ॥ दुःखवृत्त्युदयश्चित्ते नास्ति छिद्रनिरोधतः ॥ आत्मानंदः स्वप्रकाशस्तदा जीवस्य तिष्ठति ॥ ६२ ॥ सुप्तौ च प्रलये मुक्तौ जगदात्मनि लीयते ॥ निवासवृक्षे लीयंते संध्यायां पक्षिणो यथा ॥ ६३ ॥ तन्मात्राणि च भूतानि ज्ञानकर्मेंद्रियाण्यपि ॥ अंतःकरणभेदाश्च शक्ती ज्ञानक्रियात्मके ॥ ६४ ॥ एतेषां विषयाः सर्वे द्रष्टृश्रोत्रादिनामकाः ॥ जीवोंऽतःकरणस्थोऽपि जगत्सर्वमिदं भवेत् ॥ ६५ ॥ न किंचिद्भाति

निद्रायां लीनं स्यात्तदवेक्षया ॥ सर्वेषां प्रलये यद्वन्मुक्तौ तत्त्वविदस्तथा ॥ ६६ ॥ परमात्मा लयाधारो यथा तद्वत्स्थितेरपि ॥ आधारस्तेन जगतः परमात्मोपलक्ष्यताम् ॥ ६७ ॥ उपलक्षयिता जीवो बुद्धौ चित्प्रतिबिंबकः ॥ उपलक्ष्यं ब्रह्म तत्तु स्याद-च्छायादिरूपकम् ॥ ६८ ॥ छाया तमस्तेन हीनं शरीरत्रयवर्जितम् ॥ लौहित्यादिगुणैर्हीनं शुभ्रं क्रोधाद्यभावतः ॥ ६९ ॥ अक्षरं नाशहेतूनामभावाद्ब्रह्म तादृशम् ॥ यो जानाति स सर्वज्ञः सर्वात्मा च भवेत्खलु ॥ ७० ॥ सत्यकामस्तु पूर्वोक्तब्र-ह्मानुभवसाधनम् ॥ प्रणवध्यानमप्राक्षीत्फलभेदेन संयुतम् ॥ ७१ ॥ लोकेषु ज्ञानकर्मभ्यां साध्येषु कतमं व्रजेत् ॥ आमृति प्रणवध्यायी सविशेषमिदं वद ॥ ७२ ॥ शृण्वोंकारः प्रतीकं स्यादपरस्य परस्य च ॥ ब्रह्मणोऽन्यतरद्ब्रह्म प्रणवेन विचिं-तयेत् ॥ ७३ ॥ विराडाद्यपरं तद्वत्सत्यज्ञानात्मकं परम् ॥ मात्रात्रयविभक्तं तदपरं ब्रह्म चिंतयेत् ॥ ७४ ॥ विराडकारः सूत्रात्मोकारो ह्यव्याकृतं पुनः ॥ मकार इति विज्ञेयो विभागोऽपरचिंतने ॥ ७५ ॥ सूत्रव्याकृतविज्ञातहीनो यदि विचिंतयेत् ॥ विराण्मात्रं तमोंकारं तदापि व्यर्थता न हि ॥ ७६ ॥ ऋगाख्यदेवाः सहसा भूर्लोकं प्रापयंति तम् ॥ पूर्ववासनया योगम-भ्यस्यत्यधिकं पुनः ॥ ७७ ॥ विराट् सूत्रात्मकं मात्राद्वयं ध्यात्वा तु नीयते ॥ यजुर्वेदैः सोमलोकं पुनरावृत्तिसंयुतम् ॥ ७८ ॥ विराट् सूत्राव्याकृताख्यं त्रिमात्रं प्रणवं स्मरेत् ॥ सामवेदैर्ब्रह्मलोकं नीयते मुक्तिकारणम् ॥ ७९ ॥ समस्तजीवसंघाख्यः सूत्रात्मा यः परोऽन्यतः ॥ तस्मादपि परं ब्रह्मतत्त्वं यत्तदवेक्षते ॥ ८० ॥ क्रममुक्तिर्भवेदित्थमपरब्रह्मचिंतनात् ॥ ॐकारेण परं ब्रह्म ध्यात्वेक्षित्वा च मुच्यते ॥ ८१ ॥ शांतं जरामृत्युहीनमभयं ब्रह्म यत्परम् ॥ तच्चोंकारेण विद्वान् यः सोऽन्वेतीति पृथक् श्रुतम् ॥ ८२ ॥ मुक्तौ प्राप्यं परं ब्रह्म यत्तस्य प्रत्यगात्मताम् ॥ बुभुत्सुः सन् भरद्वाजः पुरुषं प्रष्टुमिच्छति ॥ ८३ ॥

राजपुत्रः षोडशभिः कलाभिः पुरुषं युतम् ॥ अपृच्छन्मां न वेदाहं वद तं पुरुषं मुने॥ ८४ ॥ शृण्वसौ पुरुषो देहे हृन्मध्ये भासते सदा ॥ तस्मिन्प्राणादिनामांता माययोत्पादिताः कलाः ॥ ८५ ॥ प्राणः श्रद्धा खादिभूतपंचकं चेंद्रियं मनः ॥ अन्नं वीर्यं तपो मंत्राः कर्म लोकाश्च नाम च ॥ ८६ ॥ आरोपिताः कला यस्मिन् पूर्णोऽसौ पुरुषस्ततः ॥ उपलब्धिस्तथाप्यस्य देहमध्ये प्रशस्यते ॥ ८७ ॥ चिद्रूपताऽत्र विस्पष्टा दर्शनश्रवणादिभिः ॥ अपैति जीवता देहे स्थिते पूर्णत्वबोधनात् ॥८८॥ जीवत्वापादकोपाधिः प्राणस्तस्माज्जनैः सदा ॥ प्राणोत्क्रांतिस्थिती स्वात्मन्यारोप्येते मुमुक्षुभिः॥ ८९ ॥ कस्मिन्नुत्क्रांत उत्क्रांतिमाप्स्यामीति विचारयन्॥ परमात्माऽसृजत्प्राणान् जनारोपो भवेत्ततः॥ ९० ॥ जीवत्वस्यारोपितस्य निवृत्त्यर्थं चिदात्मनि ॥ देहस्थे पूर्णरूपेण पुरुषत्वं विबुध्यताम् ॥ ९१ ॥ जगत्प्राणादिनामांतं सर्वमस्मिन्प्रकल्पितम् ॥ सर्वाधिष्ठानरूपत्वात् पूर्णत्वमुपपद्यते ॥ ९२ ॥ नदीष्वब्धिं प्रविष्टासु लीयेते रूपनामनी ॥ कलास्वात्मनि बोधेन लीनास्वात्माऽब्धिवत्स्थितः ॥ ९३ ॥ एषोऽकालोऽमृतः पूर्णश्चिदात्मा मुक्त उच्यते ॥ एवं बोधयितुं सर्वे वेदांताः संप्रवर्तिताः ॥ ९४ ॥ कलाः प्रतिष्ठिता यस्मिन् रथनाभावरा इव[1] ॥ तं वेद्यं पुरुषं सर्वे जानीध्वं मृत्युहानये ॥ ९५ ॥ कात्यायनादयः सर्वे शृणुध्वं मुनिपुंगवाः ॥ एतावदेव ब्रह्माहं वेद्मि नातोऽधिकं क्वचित्॥ ९६॥ मुनयोऽप्यर्चयंतस्तं पिप्पलादं वचोऽब्रुवन् ॥ संसारभयतोऽस्माकं पालनात्त्वं हि नः पिता ॥ ९७ ॥ अविद्यायाः परं पारं यस्तारयति तस्य ते ॥ शुश्रूषामुचितां कर्तुं न शक्ताः प्रणतिं विना ॥ ९८ ॥ गुरुभ्यः परमर्षिभ्यो भूयो भूयो नमो नमः ॥ इत्येवं पिप्पलादस्तान्मुनीननुगृहीतवान्॥ ९९ ॥ वेदैश्चतुर्भिरुत्पन्ना विद्येयं

---

१ अरा यथा रथाधिष्ठानकाष्ठे तिष्ठंति तद्वत् ।

निर्गच्छंति च निर्गते ॥ मधुकृन्मक्षिका देवाश्चासन्प्राणवशास्तथा ॥ ३१ ॥ प्राणः सूत्रं तेन बद्धाः सर्वे तत्तद्वशा इमे ॥ उत्क्रांतिं वारयंतस्ते प्राणं तुष्टुवुरादरात् ॥ ३२ ॥ देहोऽकिंचित्करः प्राण एव संसारकारणम् ॥ भार्गवो निश्चिकायेत्थं पिप्पलादेन बोधितः ॥ ३३ ॥ क्रममुक्तिर्हेतुरस्य प्राणस्य ध्यानमित्यसौ ॥ कौशल्यः प्राणविषयान् षट्प्रश्नानकरोत्स्फुटम् ॥ ३४ ॥ प्राणोऽयं कुत उत्पन्नः कथमेष वपुर्व्रजेत् ॥ स्वरूपं प्रविभज्यैष कथं देहेऽवतिष्ठते ॥ ३५ ॥ केन वृत्तिविशेषेण देहादुत्क्रांतिमाप्नुयात् ॥ बाह्यं जगत्कथं धत्ते तस्याऽध्यात्मधृतिः कथम् ॥ ३६ ॥ उपास्तिश्रद्धया सर्वं विशेषं पृष्टवानिति ॥ तुष्टो गुरुरुवाचैषां प्रश्नानां स्पष्टमुत्तरम् ॥ ३७ ॥ परमात्मन उत्पन्नः प्राण आत्मा त्वविक्रियः ॥ अविकृत्यैव देहं स्वं देहच्छाया यथोचिता ॥ ३८ ॥ छायानृतैव दृष्टा चेत्प्राणोऽप्यात्मनि कल्पितः ॥ यथा दर्पणदीप्त्यादिर्मायोपाधिस्तथात्मनः ॥ ३९ ॥ पूर्वकल्पे कृतं कर्म मनसा यत्तदेव हि ॥ प्राणस्य स्थूलदेहेषु समागमनकारणम् ॥ ४० ॥ ग्रामेष्वधिकृतान्सम्राड्विनियुंक्ते यथा पृथक् ॥ प्राणो वृत्तीः स्वकीयास्ता विनियुंक्ते यथायथम् ॥ ४१ ॥ मलमूत्रविसर्गार्थमपानं स्थापयेदधः ॥ मुखनासिकयोः कुर्वन्स्वयं श्वासमवस्थितः ॥ ४२ ॥ समानः स्थापितो मध्ये भुक्तमन्नं समं नयेत् ॥ अन्नाप्यायनतो मूर्द्धच्छिद्रैः सप्तविधोऽभवत् ॥ ४३ ॥ हृत्पुंडरीके जीवात्मा स्थितस्तद्बहुभिर्वृतम् ॥ नाडीभेदैर्मूलनाडीसंख्या चैकाधिकं शतम् ॥ ४४ ॥ प्रत्येकं शतसंख्याः स्युः शाखा नाड्यस्तथा पुनः ॥ द्वासप्ततिसहस्राणि प्रतिशाखाः प्रकीर्तिताः ॥ ४५ ॥ तासु सर्वास्ववस्थाय व्यानोऽयं कुरुते बलम् ॥ करोत्युदान उत्क्रांतिं कंठस्थो ह्यन्यजन्मने ॥ ४६ ॥ विभज्य पंचधात्मानमेवं देहे व्यवस्थितः ॥ उदानवायुनोत्क्रांतिरुक्ता बहिरथोच्यते ॥ ४७ ॥ आपो भूमिर्वियद्वायुतेजसां येऽभिमानिनः ॥ देवास्तद्रूपतः

बहुविधानसुरान् हतवानहम् ॥ चिदात्मनोऽपि मे तत्र नैव लोमापि हिंस्यते ॥ १६ ॥ माहात्म्यं मम नैतत्स्यात्किंतु ज्ञानस्य तद्भवेत् ॥ अन्योऽपि मां चिदात्मानं वेत्ति चेत्तत्फलं भवेत् ॥ १७ ॥ वाचा वा मनसा मातृवधादीन्कुरुते यदि ॥ तथापि ज्ञानिनो मोक्षो न ह्येतैर्विनिवार्यते ॥ १८ ॥ पापं कृतवतोऽप्यस्य मुखे हर्षक्षयो न हि ॥ न मुक्तिर्नश्यतीत्येवं शास्त्रैरस्य विनिश्चयात् ॥ १९ ॥ ननु मूढस्यापि नास्ति चिन्मात्रे पापलेपनम् ॥ ततः कोऽतिशयस्तत्त्वविदः स्यादिति चेच्छृणु ॥ ॥ २० ॥ अहंकर्तृगतं पापमज्ञात्वारोप्यते चिति ॥ तेन ग्लानिर्मुखे भाति जन्मापि नरके भवेत् ॥ २१ ॥ ज्ञानेन कर्मणस्तस्य बीजभावो विनश्यति ॥ जन्मप्ररोहो नैवास्तीत्येवं निश्चित्य हृष्यति ॥ २२ ॥ दग्धबीजं यथा लोके न प्ररोहक्षमं तथा ॥ ज्ञानाग्निदग्धं यत्कर्म न तज्जन्मप्रदं भवेत् ॥ २३ ॥ तर्हि तत्त्वविदः श्रेष्ठा मूढवन्नियमेन तत् ॥ कुतः पापं त्यजंतीति चेद्रहस्यमिदं शृणु ॥ २४ ॥ यद्यप्यामुष्मिकी हानिर्नास्त्यथाप्यैहिकी तु सा ॥ महती विद्यते तेन पापं यत्नेन वर्जयेत् ॥ २५ ॥ शिष्टास्त्यजंति पापिष्ठं प्रत्यक्षो नरकः स हि ॥ तन्निंदकस्तस्य पापं गृहीत्वा नरकं व्रजेत् ॥ २६ ॥ स्तोता कर्मी तु संसर्गात्स्वयमप्याचरेत्तथा ॥ इत्थं दोषत्रयं दृष्ट्वा शिष्टाः पापं त्यजंति हि ॥ २७ ॥ किं च पुण्यरतः पूर्वं ज्ञानमाप्नोति नान्यथा ॥ पश्चाच्च तद्वासनया पुण्यमेव करोत्यसौ ॥ २८ ॥ किं बहूक्त्या तत्त्वविदो न भयं पारलौकिकम् ॥ उपदेशसहस्र्यां च तथाचार्यैरुदीरितम् ॥ २९ ॥ परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा ॥ तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सब्रह्मेंद्रा अपीश्वराः ॥ ३० ॥ मां जानीहीत्येवमिंद्रः स्वात्मज्ञाने प्रवर्त्य तम् ॥ प्राणोऽस्मीत्यादिवाक्येन तस्मै तत्त्वमवो-

१ परलोकहानिः ।

चत ॥ ३१ ॥ प्राणप्रज्ञे क्रियाज्ञानशक्ती द्वे लिंगदेहगे ॥ तदधिष्ठानरूपत्वात्ताभ्यामात्मोपलक्षितः ॥ ३२ ॥ प्रज्ञात्मा प्राणरूपोऽस्मीत्येवं तस्मा अवोचत ॥ आनंदोऽक्षर इत्यादिनिर्णयस्तस्य[1] उच्यते ॥ ३३ ॥ अत्रोपायो नास्ति कश्चिदुपाधिमुपलक्षकम् ॥ विनात्मवाचकः शब्दो यस्मान्न क्वापि वीक्ष्यते ॥ ३४ ॥ लोके गुणक्रियाजातिरूढयः शब्दहेतवः ॥ नात्मन्यन्येतमोऽमीषां[3] तेनात्मा नाभिधीयते ॥ ३५ ॥ उपाधिष्वपि सर्वेषु सामीप्यात्प्रत्यगात्मनः ॥ प्राणप्रज्ञाद्वयं योग्यमत्यंतं तेन लक्ष्यते ॥ ३६ ॥ प्राणशब्दोऽभिधावृत्त्या वायुं चेष्टकमाह हि ॥ प्रज्ञाशब्दो ज्ञानहेतुं बुद्धिं वक्ति स्वशक्तितः ॥ ३७ ॥ तद्भ्रांत्यधिष्ठानतया तद्धेतुत्वोपचारतः ॥ ताभ्यामात्मा लक्ष्यमाणो ज्ञेयः शाखाग्रचंद्रवत् ॥ ३८ ॥ देहेंद्रियादयो भावा ज्ञानादिव्यापृतिक्षमाः ॥ यस्य सन्निधिमात्रेण सोऽहमित्यवधारय ॥ ३९ ॥ अजडात्मवदाभांति यत्सान्निध्याज्जडा अपि ॥ देहेंद्रियमनःप्राणाः सोऽहमित्यवधारय ॥४०॥ उपाधिलक्षितं तत्त्वं यदि बोद्धुं न शक्नुयाः ॥ तर्ह्युपाधिद्वयोपेतमुपास्व गुणसंयुतम् ॥४१॥ आयुष्यममृतत्वं च गुणौ प्राणस्य संमतौ ॥ इहायुः प्राणतः स्वर्गे चामृतत्वमिति स्फुटम् ॥४२॥ सत्यसंकल्पता प्रज्ञागुणो ध्यानानुसारतः ॥ फलमाप्नोति कामी चेन्निष्कामस्तत्त्वमीक्षते ॥४३॥ उपास्त्यैकाग्र्यमाप्याथ तत्त्वं वीक्षितुमादितः ॥ प्रज्ञाप्राणावुपाधी तौ विविच्येतां यथातथम् ॥४४॥ श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं धींद्रियपंचकम् ॥ वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेंद्रियपंचकम् ॥४५॥ इंद्रियाणां प्रवृत्तिः स्यात्प्रज्ञालोचनपूर्विका ॥ प्राणवायुप्रेरिता चेत्येवं लोके व्यवस्थितिः ॥४६॥ तत्र मूढाः केचिदाहुर्युगपच्चक्षुरादयः ॥ सर्वेऽपि स्वस्वविषये प्रवर्तंत इतीदृशम् ॥४७॥ तदसन्निपुणोऽप्यत्र न शक्तः सूक्ष्ममीक्षितुम् ॥ कालाल्पत्वेन संछाद्य क्रमं धूर्तो

१ तटस्थलक्षणं । स्वरूपलक्षणम् । २ एकोऽपि न । ३ गुणक्रियादीनाम् ।

विडंबयेत् ॥ ४८ ॥ प्रज्ञाप्राणसहायेन विना नैवेंद्रियं क्वचित् ॥ प्रवर्तते सहायस्तु क्रमभावीति निश्चितः ॥ ४९ ॥ अन्यथा निखिलं वेदं धूर्तो ह्येकक्षणे पठेत् ॥ या प्रज्ञाप्राणयोर्वृत्तिः सा स्याद्वाग्वृत्तिवत्क्रमात् ॥ ५० ॥ प्रज्ञाप्राणानुग्रहेण वाग्यदाह तदेतरे ॥ चक्षुराद्या उपरतास्तामनुब्रुवते खलु ॥ ५१ ॥ स्वव्यापारे प्रवृत्ताश्चेत्प्रज्ञाप्राणानुकर्षणात् ॥ वाचो विघ्नो भवेद्वि-घ्नाचरणं ह्यनुवादिता ॥ ५२ ॥ एवमन्यत्रापि योज्यमतः सर्वेऽपि संहताः ॥ एकैकविषयो ह्युक्तो व्यवहारः क्रमाद्भवेत् ॥ ॥ ५३ ॥ क्रमभावी विचित्रोऽयं व्यवहारश्चिदात्मना ॥ येनैकेनेक्ष्यते सोऽयमन्यः सर्वेभ्य इष्यताम् ॥ ५४ ॥ प्राणा वागा-दयः सर्वे किं समा उत विद्यते ॥ श्रेष्ठस्तेष्विति चेत्प्राणः श्रेष्ठो जीवनकृत्त्वतः ॥ ५५ ॥ तस्मादुपेक्ष्य वागादीन्प्राणोपाधिः समाश्रितः ॥ आत्मबोधाय किंचायं प्राण उत्थापयेद्वपुः ॥ ५६ ॥ ननु सुप्तावयं प्राणो देहं नोत्थापयत्यमुम् ॥ किंतु जागरणे तस्मात्प्रज्ञैवात्र प्रयोजिका ॥ ५७ ॥ चतुर्भिरुह्यते यत्तु सर्वशक्त्या शरीरकम् ॥ तूलायते तदेवाहंधियाघ्रातमितीक्ष्यते ॥ ५८ ॥ सत्यमेव ततः प्रज्ञोपाधिः प्राणवदाश्रितः ॥ प्रज्ञात्मा प्राण एवैको मिलित्वोपाधिरिष्यते ॥ ५९ ॥ द्वयोर्मृतौ जीवने च सहभावात्तदेकता ॥ उत्थापकत्वादुक्थं तदित्यैकाग्र्याय चिंतयेत् ॥ ६० ॥ तत्रैकाग्र्ये क्षमा बुद्धिर्बोद्धुं तत्साक्षिणं भवेत् ॥ जगद्धेतुतयाऽप्येष प्राणः स्वात्मोपलक्षकः ॥ ६१ ॥ एकादशेंद्रियाण्येषां विषयाश्च जगत्खलु ॥ सुप्तौ सर्वं जगल्लीनं प्राणो-पाधिक आत्मनि ॥ ६२ ॥ इंद्रियाण्येव लीयंते विषया नेति चेन्न तत् ॥ प्रातीतिकस्य जगतो मानाभावो लयो मतः ॥ ६३ ॥ प्रातीतिकत्वं वेदांतसिद्धांते जगतः स्फुटम् ॥ अतः सुप्तौ जगल्लीनं प्रबोधे जायते पुनः ॥ ६४ ॥ प्राणप्रतीतिरप्यस्य सुप्तौ नास्तीति चेत्तदा ॥ प्राणोक्तिरन्यदृष्ट्यैव प्राणे नात्मोपलक्ष्यते ॥ ६५ ॥ प्रबोधे स्वात्मनोऽक्षाणि जायंते विस्फुलिंगवत् ॥

ब्रह्मगोचरा ॥ प्रकाशितातः संतुष्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १०० ॥ इति श्रीविद्यारण्यविरचिते अनुभूतिप्रकाशे प्रश्नोपनिषद्विवरणं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ऐतरेये तैत्तिरीये छांदोग्येऽथर्वणे च यत् ॥ तत्त्वं चतुर्वेदविद्याप्रकाशे तत्समीरितम् ॥ १ ॥ अनुभूतिप्रकाशेऽथ कौषीतक्यादिनामसु ॥ चतुर्वेदांगशाखासु यत्तत्त्वं तदुदीर्यते ॥ २ ॥ ऋग्वेदस्थितशाखा या कौषीतक्यभिधांकिता ॥ तस्यां प्रतर्दनायेंद्रः प्राहात्मानुभवं स्फुटम् ॥ ३ ॥ मनुष्येभ्यो हिततमं वरं वव्रे प्रतर्दनः ॥ हितं हिततरं चेंद्रो मेने हिततमं धिया ॥ ४ ॥ हितं स्वर्गसुखं मर्त्यसुखादप्यधिकत्वतः ॥ तद्वैराग्यं हिततरं यागाद्यायासवर्जनात् ॥ ५ ॥ स्वात्मबोधो हिततमो नित्यानंदानुभूतिदः ॥ इति मत्वेंद्र आहैतं शिष्यं जानीहि मामिति ॥ ६ ॥ सहस्राक्षोऽहमित्युक्तेर्मदेह इति चेरणात् ॥ अस्मच्छब्दो वपुस्तस्य स्वामिनं च ब्रवीत्ययम् ॥ ७ ॥ सहस्राक्षवपुस्तेन दृष्टं स्वामी तु तद्दृशा ॥ न द्रष्टुं शक्यते लिंगात्पुरैवानुमतः खलु ॥ ८ ॥ सहस्राक्षवपुः स्वामियुक्तं स्याद्व्यवहर्तृतः ॥ मच्छरीरवदित्येवं बालेनाप्यवबुध्यते ॥ ९ ॥ अतो बुद्धिमतो बोद्धुं योग्योऽस्मच्छब्दलक्षितः ॥ विवक्षितः कश्चिदर्थ इति शिष्येण निश्चितम् ॥ १० ॥ अलौकिकात्मा ज्ञेयोऽस्तु तद्विज्ञानेन किं फलम् ॥ इति चेद्दुःखसंबंधराहित्यं तत्त्वधीफलम् ॥ ११ ॥ तस्माद्धिततमं ज्ञानं दुःखाभावोऽत्र वर्ण्यते ॥ सहस्राक्षे स्थूलदेहे दुःखं रोगादिजं भवेत् ॥ १२ ॥ स्वामिन्यस्मिन्सूक्ष्मदेहे पुण्यपापकृतं भयम् ॥ त्वाष्ट्रादीनां वधेऽप्यासीद्भयं नैव चिदात्मनः ॥ १३ ॥ त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूप आसीद्देवपुरोहितः ॥ स्वामिद्रोहं चकारासौ तं त्वाष्ट्रं हतवानहम् ॥ १४ ॥ कर्तर्यभूद्ब्रह्महत्या नत्वसंगे चिदात्मनि ॥ वेदांतज्ञानहीनानां यतीनां हनने तथा ॥ १५ ॥ लोकत्रये